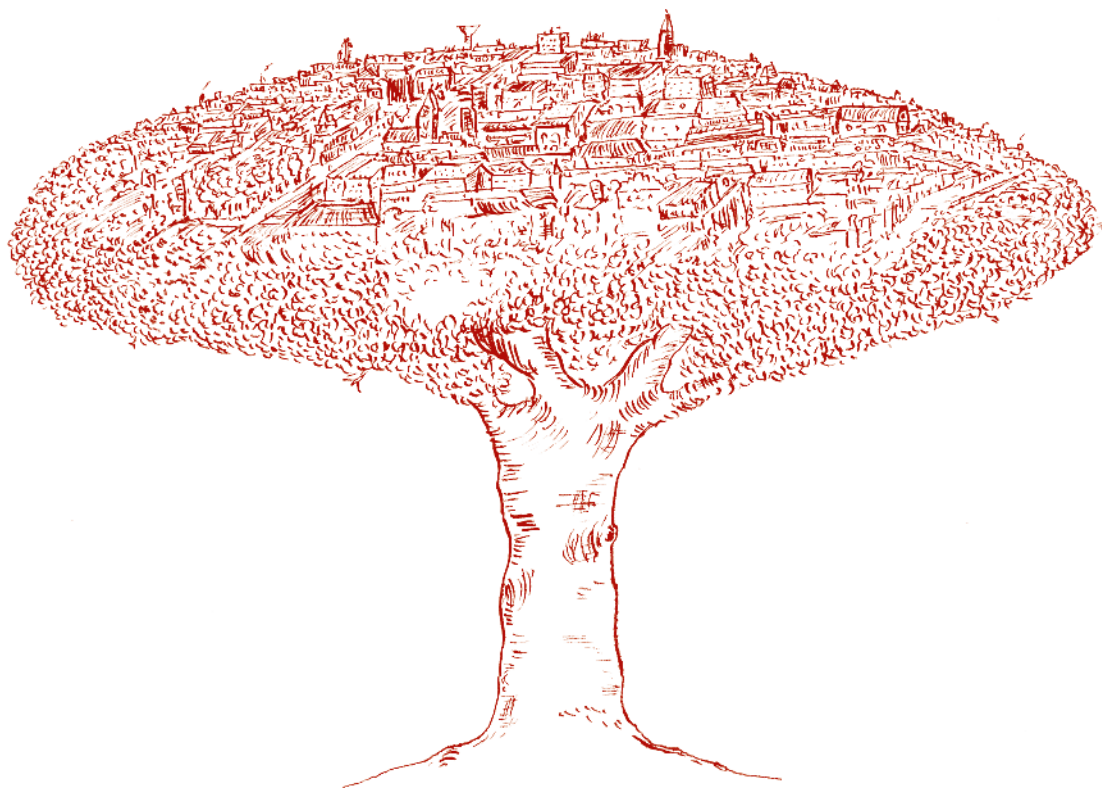

STREVEN *vrijplaats*

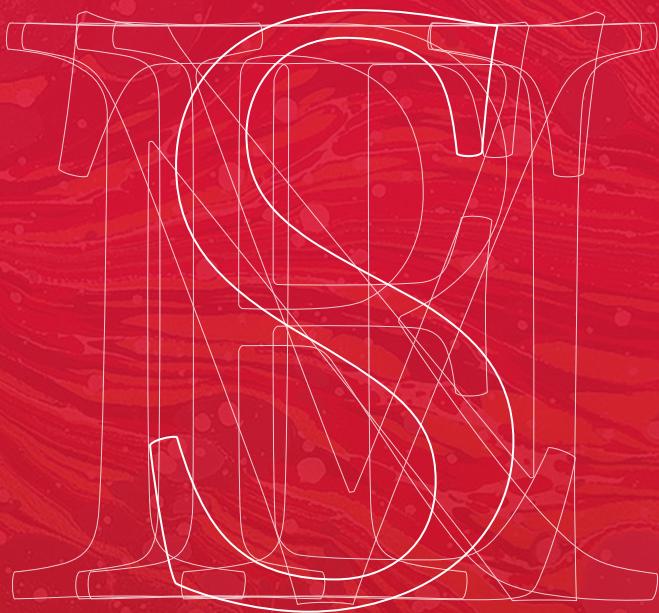
streventijdschrift.be

Hors-serienummer STREVEN · december 2020 · Trends-leerstoel **ECONOMIE VAN DE HOOP** · Universiteit Antwerpen

Een economie **van de hoop**

streven vrijplaats

Wat betekenen al die
woorden, die we zo
makkelijk in de mond
nemen? En vooral,
wat betekent het woord
‘hoop’?

7 Ter inleiding

DE SAMENSTELLERS

11 De creatieve kracht in de mens

Een interview met Thomas Leysen

SABINE DENIS

‘Een economie van de hoop’ is voor Thomas Leysen geen theoretisch begrip. Als vooruitstrevend ondernemer past hij het dagelijks toe in de vele bedrijven en organisaties waar hij actief is.

15 Ondernemersinitiatief in transitie als economie van de hoop

HENDRIK OPDEBEECK

De ‘economie van de hoop’ is het paraplubegrip voor een aantal concrete economische houdingen die voortkomen uit wat we een ‘redelijke rationaliteit’ kunnen noemen. Vanuit deze houdingen kan de economie weer aansluiten bij een ethiek die via deugden als rechtvaardigheid en verantwoordelijkheid het rationele opnieuw met de mens verbindt. En waarbij de kracht van het ondernemersinitiatief ook de relatie met de medemens en de natuur respecteert.

25 Hoop

Een klein meisje of een verleidelijke Pandora?

GUIDO VANHEESWIJK

Gedijt de hoop slechts in een religieuze context, zoals de denker Karl Löwith beweert? Guido Vanheeswijk denkt van niet. Met denkers als Ernst Bloch en Robert Musil als *compagnons de route* laat hij zien dat hoop in een seculiere context echt mogelijk is, op voorwaarde dat openheid op een diepere dimensie aanwezig blijft, dat het goede omwille van het goede wordt gedaan, voorbij tactische overwegingen of overspannen activisme.

32 La petite espérance en Het kleine meisje hoop

CHARLES PÉGUY & FRANS VAN BLADEL

37 Wat mogen we hopen?

Filosofische grondslagen voor een economie van de hoop

LUK BOUCKAERT

Is een ‘economie van de hoop’ meer dan een ‘vat vol illusies’ of – zoals de Grieken dachten – de ultieme kwaal die de goden verstoep hebben in de fameuze doos van Pandora? Hoop creëert immers verwachtingen die achteraf vaak uitdraaien op een nachtmerrie.

47 Een wereld die het leven ondersteunt

Een interview met Roy Straver

[REDACTIE]

'Drawdown' staat voor het moment waarop het gehalte aan broeikasgassen in de atmosfeer zijn hoogste punt heeft bereikt en jaarlijks begint te dalen. Het onderzoek van de *Drawdown* laat zien dat we met bestaande, economisch haalbare klimaatoplossingen de broeikasgassen in de atmosfeer voldoende kunnen laten zakken.

53 Een radicale economie van de hoop

Van de filosofie en theologie van de hoop naar Hopepunk

LUDO ABICHT

In dit essay brengt de auteur drie denkwijzen bijeen: de filosofie van de hoop van de Duitse marxist Ernst Bloch, de theologie van de hoop van zijn Tübinger collega en lutheraans theoloog Jürgen Moltmann, en de Hopepunk, een nieuwe beweging van rappers, podiumkunstenars, dichters en auteurs van sciencefictionverhalen.

59 Zijn we verkeerd aan het hopen?

ANTHONY LONGO

Op het World Economic Forum riep Greta Thunberg uit: 'I don't want your hope' – 'I want you to act'. In dit essay tracht Anthony Longo de oorsprong van deze spanning tussen hopen en handelen te verhelderen. Hij beargumenteert dat het gebruik van data als controlemiddel in de hedendaagse economische context de bestaanscondities van het handelen en het hopen dreigt te ontnemen. Hierin weerklinkt een pleidooi voor de herontdekking van hoop als engagement.

63 We staan op de schouders van reuzen

Hoop en bodemloosheid ten tijde van klimaatontwrichting

HARRIËT BERGMAN

De volgende eeuw zou best eens de eeuw van de letterlijke hel kunnen worden, zegt David Wallace Wells in zijn *Onbewoonbare Aarde*. Wat betekent die mogelijke 'bodemloosheid' voor de hoop? Essayist Rebecca Solnit geeft antwoorden in *Hope in the Dark*. Volgens haar is hoop het voorafschaduwen van een betere wereld; ze argumenteert dat als we erkennen dat er prachtige overwinningen in het verleden zijn behaald, het toekomstgerichte hopen makkelijker wordt.

67 De klimaatneutrale transitie als een hefboom voor een menselijkere economie

Een getuigenis

JOLIEN NOELS

De trage vooruitgang van nationale overheden met betrekking tot de klimaatneutrale transitie is ontmoedigend. Subnationale entiteiten, zoals bedrijven, investeerders, stedelijke en regionale overheden, hebben veel potentieel om de klimaatneutrale transitie te bevorderen. Hoewel theoretisch gezien een meer gedecentraliseerde benadering minder effectief lijkt, zijn er met een subnationale klimaatactie heel wat (praktische) voordelen verbonden die de economie niet enkel groener, maar ook menselijker kunnen maken.

71 De klacht en de droom

MARLIES DE MUNCK

De retoriek van de klacht beheerst het politieke denken. Wie vandaag maatschappelijke verandering wil tweeëgbrengen, lijkt altijd eerst een schuldige te moeten aanklagen. Dit essay pleit voor een activisme dat niet inzet op de klacht, maar op de droom. Schoonheid en verbeelding spelen daarin een essentiële rol. Door ons hart te openen voor nieuwe denkbeelden kunnen zij ons bevrijden van het klagende denken.

75 Een groene New Deal na de coronacrisis

ANDREW WINNICK

Helaas zijn de doelstellingen van Franklin D. Roosevelts Economic Bill of Rights 75 jaar later nog steeds niet bereikt. Zelfs vóór de economische verwoesting die het gevolg is van onze inspanningen om de huidige pandemie te bestrijden, moesten de Amerikanen – en moeten zij nog steeds – het hoofd bieden aan talloze problemen. Het land heeft grote behoefte aan een Green New Deal. De heldere probleemanalyses en de vaak zeer concrete voorstellen van deze progressieve Amerikaanse auteur zijn ook relevant voor ons, hier in Europa.

89 Ondernemen voor en door iedereen

Een interview met Ingrid Verduyn

[REDACTIE]

Centraal in een coöperatieve onderneming is de missie dat werk zingeving biedt aan mensen, wat veel meer betekent dan louter geld verdienen.

95 Hopen zonder verwachting

RENÉ TEN BOS

Uit die beruchte pot van Pandora ontsnapte alles, behalve de hoop. Wat zegt deze mythe over de vraag hoe we 'hoop' moeten begrijpen? Bewijst het feit dat zij in een pot met alle kwaden zat dat de hoop iets met het kwaad van doen heeft? Of is het juist een hoopvol teken dat de hoop in een wereld met zo veel ellende in ieder geval nog niet helemaal verloren is?

101 Hoop en de rol van bedrijfsleiders

Een getuigenis

BART DE SMET

Intrinsiek is de hoop van ieder individu verbonden met de overtuiging dat je tijdens je leven een verschil kunt maken, dat je een positieve bijdrage kunt leveren aan de wereld. Want één ding is zeker: de mens wil evolueren, niet enkel overleven.

105 Bedrijf zoekt betekenis

Waarop mogen we hopen?

JOCHANAN EYNIKEL

Waarom dient de economie? Deze fundamenteel filosofische vraag behoort steeds meer tot de kern van de economische praktijk. Getuige daarvan de opkomst van de betekeniseconomie en het toenemend aantal bedrijven dat een *purpose* of hoger doel uitdrukt dat de bedrijfsactiviteiten een diepere bestaansreden moet geven. De morele belofte die daarin schuilt, biedt een kans om hoop een centrale plaats te geven in de hedendaagse economie.

109 Coronalessen voor een economie van de hoop*Een getuigenis*

SABINE DENIS

De vraag die zich vandaag stelt is hoe we uit deze coronaperiode zullen geraken. Grijpen we terug naar gisteren of staan we open voor iets nieuws? Om de Franse auteur Marcel Proust te parafraseren: gaan we op zoek naar de verloren tijd of maken we gebruik van de tijd die we hervonden hebben?

115 Dharma als hoop tegen technocratische slavernij

GERRIT DE VYLDER

Oosterse, vooral Indiase denkers, en de utopische denkers met wie zij interageerden, verbonden hun geloof in de essentiële eenheid van het bestaan met een geloof in de noodzaak aan kleinschaligheid, gedecentraliseerde sociaaleconomische en politieke structuren, en een geïntegreerde en holistische 'Middenweg-aanpak'. Hun bijdragen aan het maatschappelijke denken zijn een unieke uitdaging voor de huidige technocratische obsessie met grootschaligheid, centralisatie, controle en groei, en bieden een perspectief op hoop.

123 Verpruts een crisis niet*Kom in beweging en begin een dans*

WIL DERKSE

Een crisis is een periode waarin we proberen te onderscheiden hoe verder te gaan. De beste manier om verder te gaan is simpelweg om in beweging te komen, louter omdat dat kán, nu al. Die beweging vergt een oriëntatie, en een verlangen om een weg te be-gaan die uit het deels ongewenste van het heden voert, en wel naar het bevrijdend goede waarvan de kiemen al in de realiteit van nu aanwezig zijn. Klagen over de realiteit biedt geen bevrijdende weg. Het helder onderkennen van wat al beschikbaar is en het van daaruit verlangend in beweging komen, werken daarentegen beide aanstekelijk.

133 De actuele literatuur als bron van hoop

ANNEMARIE ESTOR

Op 7 december 2020 verschijnt het boek *Affectieve crisis, literair herstel. De romans van de millennial-generatie*. Literatuurwetenschappers Hans Demeyer en Sven Vitse bekijken hierin de manieren waarop jonge Nederlandstalige literaire auteurs in hun romans reflecteren op diverse crises van nu, waaronder de ravage achtergelaten door het neoliberalisme. Lukt het in deze romans om voorbij deze crises te geraken en herstel te vinden, en zo ja: welke strategieën worden er dan gevolgd?

141 Personalia

144 Colofon

145 Oproep

Een economie van de hoop

Ter inleiding

Mensen zijn, in hun onstuitbare bedrijvigheid, nieuwsgierigheid en ondernemersinitiatief, tot veel in staat gebleken. Zij kunnen de natuur niet alleen verklaren, maar ook voorspellen en zelfs – in toenemende mate – naar hun hand zetten. Ze creëren machines die krachtiger, slimmer en sneller zijn dan hun intelligentste soortgenoot. Door hun onblusbare informatiezucht verzamelen ze data over zichzelf en hun wereld en delen die met anderen. Onze wereld is steeds maakbaarder en kneedbaarder geworden. Zo bekeken is ‘de mens’ een combinatie van creativiteit en daadkracht, een ondernemer in de volle betekenis.

Nochtans ondervinden mensen *en cours de route* heel wat obstakels en problemen: zij staan immers niet op zichzelf en dienen rekening te houden met anderen. De plaats waar we elkaar in de dagelijkse activiteit treffen en ontmoeten is de economie in de betekenis van huishoudkunde (*oikonomia*). Hier geven we met zijn allen een bepaalde vorm en inhoud aan. En laat het net nu die vorm en inhoud zijn die, volgens de samenstellers van dit cahier, aan een koerswijziging toe zijn. In de economie is er niet één weg, er is méér van belang dan de loutere obsessie met vooruitgang. De economie verarmt als ze wordt gereduceerd tot markt, groei en kortetermijnwinst. Een economie die te eng wordt opgevat in termen van financiële resultaten en kwartaalrapporten, waarin mensen grondstoffen zijn, de CEO de farao-koning is, is een economie die uiteindelijk haar bestaanscondities ondergraaft. Ze houdt te weinig rekening met het doel waarvoor ze

oorspronkelijk in het leven werd geroepen: het ordelijke huis van de mens, voor en door mensen.

De opeenstapeling van crises, van burn-outs tot bail-outs, van klimaatverandering tot pandemie, roept ons een halt toe: het is hoog tijd om na te denken over de richting die de economie van morgen moet uitgaan. De schrijvers en samenstellers van dit cahier stellen 'een economie van de hoop' voor als ruimte voor reflectie en kritiek. Dit begrip kan bij u misschien vreemd in de oren klinken. Als iets abstract utopisch, als naïef optimistisch, niet gericht op de praktijk: als iets onrealistisch. Wees gerust, we streven hiermee niet naar een volledige verwerping van al het bestaande. Wat wij wél radicaal afkeuren, is een geslotenheid voor een andere toekomst. *There Is An Alternative*, wat de erfgenamen van Margaret Thatcher ook mogen beweren.

Het idee voor een economie van de hoop is niet zomaar uit de hoge hoed getoverd. Hendrik Opdebeeck, titularis van de Trends Leerstoel Economie van de Hoop, presenteert het idee 'economie van de hoop' in het openingsartikel als een paraplubegrip voor de vele transitie-economieën die momenteel door allerlei scholen en bewegingen ter wereld in de praktijk worden gebracht. Denk aan de 'donuteconomie', de 'circulaire economie', de 'Corporate Social Responsibility- of verantwoordelijke economie', de 'geluks-economie' en de 'purpose economy'. Wij staan op de schouders van reuzen, dat wil zeggen: van vele andere denkers.

Misschien is nu, in deze donkere winter van een pandemie, het moment gekomen waarop de hoop kan binnentreden. Het dringende gevoel dat het beter, of toch minstens anders, kan. Moet. Want de economie, dat zijn wij allen, en meer dan ooit voelen we dat we moeten zorgen voor elkaar. En ook voor dat kleine meisje hoop waar de dichter Charles Péguy het in 1912 al over had:

Want het is dat kleine meisje hoop
– je ziet het zwak zijn, bang zijn, beven,
je denkt soms dat het zo onooglijk is –
het is dat kleine meisje hoop
dat mensen zien laat, zien soms even,
wat in het leven mogelijk is.

Maar wat vermag de hoop nu precies? En waarom zou nu net een economie van de hoop ons uit de ecologische en sociaaleconomische crisis kunnen halen? Hoop is een ambigu concept. Zoals u zult kunnen lezen is niet iedereen het eens over wat 'hoop' precies inhoudt. Is hoop een emotie, een morele plicht, een soort bang afwachten, of een gevaarlijke predispositie tot het

scheppen van luchtspiegelingen? In dit themanummer proberen we een aantal krijtlijnen uit te tekenen die de waarde van hoop binnen een economie illustreren. De bijdragen van de verschillende auteurs weerspiegelen hun eigen opvatting en invulling van het begrip ‘hoop’ en de relatie ervan met de economie.

Wat vaststaat, is dat hoop zich verhoudt tot de toekomst. Verschillende auteurs kaarten dan ook de klimaatcrisis (met haar hedendaagse en toekomstige gevolgen) aan in relatie tot de economie. De Amerikaanse politiek econoom Andrew Winnick, bijvoorbeeld, pleit vurig in zijn essay – dat geschreven werd voordat de Amerikaanse verkiezingsuitslag van 3 november bekend was – voor een Green New Deal. Dit pleidooi kan echter moeiteloos worden toegepast op onze eigen Europese situatie. Een complexe crisis vereist een totaalaanpak, zo bevestigde ook de Europese Commissie met haar eigen Green Deal.

Niettemin staan theorie en praktijk geregeld op gespannen voet. Hoe geef je invulling aan een economie van de hoop? Wat kan ik zelf doen en welke verantwoordelijkheid dragen we collectief? Gaan hoop en ondernemersinitiatief wel samen? Deze spanning tussen de wereld van filosofische overwegingen en die van economische praktijken uit zich in dit cahier in de vorm van twee soorten bijdragen: er zijn enerzijds beschouwende essays en anderzijds getuigenissen uit de praktijk. Het thema ‘economie van de hoop’ vraagt daar ook om. Want de praktijk daagt de theorie uit en andersom.

Wegen deze hoopvolle ideeën en initiatieven op tegenover de aanhoudende stroom aan wetenschappelijke alarmberichten? Wanhopen is ook een strategie, vergelijkbaar met zelfverdediging: als je het slechtste scenario verwacht, word je in het beste geval verrast en in het slechtste geval tenminste niet teleurgesteld. In het geval van de klimaatcrisis leidt doemdenken echter tot een splitsing in de wereldbevolking tussen zij die de middelen hebben om zich te redden en zij die achterblijven. Het enige wapen tegen een al te ongelijke wereld is het creëren van een gezamenlijke toekomstvisie. Hoop houdt ons op de been, maar zij is dus ook gevaarlijk. Hopen vereist moed.

En soms blijkt de hoop opeens uit ons cultureel reservoir op te borrelen. In het voorbije donkere Beethovenjaar was diens Negende Symfonie hier meermaals een sprankelend voorbeeld van. In dit themanummer blijkt hoezeer, naast een aantal evocatieve illustraties, literatuur eveneens een bron van hoop is. Dat is ook niet zo vreemd, want ‘de literatuur stelt je niet in staat om te lopen’, zei Roland Barthes al, ‘zij stelt je in staat om te ademen.’ De literatuur leert ons beter te voelen, zij is nooit begrensd, zij blijft resoluut open. Literatuur lezen is een experiment met alles wat denkbaar is, met alles wat mogelijk is.

Wij nodigen u uit om samen met ons verder na te denken over, en te werken aan, ‘een’ economie van de hoop.

het is dat kleine meisje hoop
dat al wat tussen mensen leeft
hun heen en weer geloop
licht en richting geeft.

Wij zouden het zeer waarderen als u wilt reageren op wat u in deze *Trends*-bijlage leest. Dit kan via de website van de Trends Leerstoel Economie van de Hoop: <https://www.uantwerpen.be/economie-van-de-hoop>.

Veel inspiratie gewenst,

Het ad-hoc redactieteam van dit themanummer:

GUIDO VANHEESWIJCK · NYNKE VAN UFFELEN · HENDRIK OPDEBEECK
GILKE GUNST · ANNEMARIE ESTOR · WIL DERKSE · BRECHT DANEELS · LUDO ABICHT

De creatieve kracht in de mens

Een interview met Thomas Leysen

INTERVIEW

‘Een economie van de hoop’ is voor Thomas Leysen geen theoretisch begrip. Als vooruitstrevend ondernemer past hij het dagelijks toe in de vele bedrijven en organisaties waar hij actief is. Hij is voorzitter van de raden van bestuur van Mediahuis, Umicore en de Koning Boudewijnstichting en heeft dit jaar afscheid genomen van het voorzitterschap van de KBC Groep. Alle reden, dus, om hem te interviewen over het onderwerp van dit cahier.

Speelt de hoop een belangrijke rol in uw leven?

“Daarvoor moeten we ‘hoop’ eerst definiëren. Voor mij is hoop het geloof dat er ten minste een redelijke kans bestaat dat het scheppende in de mens het gaat halen op de meer destructieve krachten van de mensheid; dat samenwerking uiteindelijk sterker zal zijn dan de krachten die ons terugwerpen op ons enge eigenbelang; dat wij collectief de wijsheid zullen opbrengen om betere keuzes te maken voor de lange termijn. Dat is voor mij de definitie van hoop én de hoop die ik heb. De hoop is belangrijk omdat zij richting geeft aan ons denken en handelen, en omdat zij inspireert. Als je dat geloof of die hoop niet zou hebben, verval je al snel in een nihilistische, dystopische visie op de wereld.”

Václav Havel definieert hoop als ‘niet iets doen omdat het succesvol is, maar omdat het zin heeft’. Herkent u zich daarin?

“Willem de Zwijger heeft het anders verwoord: ‘Het is niet nodig te hopen om te ondernemen, noch is het nodig te slagen om te volharden’. (*Il ne faut point*

espérer pour entreprendre, ni réussir pour persévérer.) Ik denk dat de hoop alleszins bestand moet zijn tegen tegenvallers en ontgoochelingen, want die ga je altijd tegenkomen. De hoop moet die kunnen overstijgen. Voor mij is de visie dat de mensheid zich verder in de goede richting kan ontwikkelen inderdaad leidend. Havel vertrekt meer vanuit een morele imperatief, en dat is ook belangrijk. Ik ga ermee akkoord dat je de energie om te proberen het goede te doen enkel kunt vinden als je het perspectief hebt dat je inspanningen op de lange termijn de moeite waard zijn. Maar *'hope is not a strategy'* en is enkel echt zinvol als zij aanzet tot handelen.”

Wat betekent die visie van hoop voor de economie?

“De toepassing op het economische is een engagement naar duurzame ontwikkeling in haar verschillende dimensies. Je moet hier in eerste instantie het langetermijndenken laten primeren op de kortetermijnbelangen. Kijk, ik ben een ondernemer en niets menselijks is mij vreemd. Ik durf niet te beweren dat ik vrij ben van alle eigenbelang en kortetermijndenken. Dat maakt deel uit van het ondernemingsleven. Maar ik denk wel dat het zinvoller is, en op de lange termijn ook beter, om zich voor elke onderneming in te schrijven in een maatschappelijk en ecologisch perspectief. Dit betekent ook dat men de moed moet hebben om keuzes te maken die op de korte termijn niet de meest evidente zijn.”

Als u terugblijkt, wat stemt u dan hoopvol?

“Je hebt de visie van mensen zoals Steven Pinker en Hans Rosling, die vooral het positieve zien. Ik vind ook dat de mensheid er vandaag op vele vlakken beter voor staat dan ooit tevoren. Aan diegenen die vol nostalgie terugdenken aan vorige tijdperken, waarin wij ogenschijnlijk in een grotere harmonie leefden met de natuur, vraag ik naar welke periode uit de geschiedenis zij dan terug zouden willen gaan? Naar vijftig jaar geleden? Naar honderd jaar geleden? Naar de Middeleeuwen? Toen had je nog veel grotere wantoestanden, miserie, oorlogen. Om het met Hobbes te zeggen: *'life was nasty, brutish and short'* voor bijna iedereen. Globaal gesproken zijn we erop vooruit gegaan, al is zeker niet alles positief geëvolueerd en hebben we vandaag te kampen met een aantal grote bedreigingen.”

Welke hiervan baren u de meeste zorgen?

“In eerste instantie zijn dat de klimaatproblematiek en het verlies aan biodiversiteit, omdat zij onomkeerbare consequenties hebben en het een race tegen de tijd is. Toch heb ik het gevoel dat de mens door zijn creativiteit die uitdagingen te boven kan komen. Een meer duurzame ontwikkeling kan enkel tot stand komen als er een gedragsverandering komt bij alle burgers.

Er moet ook een normatief kader komen, én politici die bereid zijn dat kader te implementeren. In een democratie betekent dit dat er hiervoor een draagvlak moet bestaan in de samenleving, en dat brengt ons terug bij de burgers. Maar een groot deel van de oplossingen gaat inderdaad moeten voortkomen uit technologische doorbraken en uit gedragsveranderingen in het bedrijfsleven. De technologische innovatie komt in eerste instantie voort uit de academische wereld, maar evenzeer uit de bedrijfswereld; die brengt de innovaties in de praktijk en ontwikkelt ze verder. Zo is hernieuwbare energie een verhaal van overheden die geduwd hebben én ondernemingen die daarop hebben ingespeeld door de technologie op te schalen en efficiënter te maken. Kosten-pariteit met fossiele brandstoffen leek lange tijd een utopie, maar is nu in het vizier. En als er een doeltreffende prijs op koolstof zou zijn, stonden we vandaag nog verder. Elektrische mobiliteit is een volgende grote omwenteling. De mobiliteit moet elektrisch worden om duurzaam te kunnen worden (in combinatie met hernieuwbare energie) en daar werkt Umicore nu hard aan mee. Ik zie heel wat positieve ontwikkelingen.

Maar de tijd dringt. We beschikken slechts over een tijdsperspectief van tien à twintig jaar om de klimaatproblematiek nog enigszins in bedwang te houden. De combinatie van een exponentiële bevolkingsgroei en exponentiële economische groei maken dat die transitie nu erg snel moet gaan. Dan heb je de hoop nodig dat we het tij zullen kunnen keren. Enkel hoop kan de energie geven om niet bij de pakken neer te blijven zitten.”

Is de Europese Green Deal een duwtje in de juiste richting?

“Zeer zeker. Het is de meest hoopvolle evolutie van de laatste jaren. Europa kan een voortrekkersrol spelen in die transitie. Covid-19 heeft dat voor een stuk doorkruist, maar ik geloof dat de Europese Commissie, onder impuls van Ursula von der Leyen en Frans Timmermans, de koers zal vasthouden. Er is echt een overtuiging dat we de massieve post-Covid-injecties in de economie moeten gebruiken ‘to build back better’. Met zijn regelgevende kracht en nu ook met zijn investeringskracht kan Europa zeker een motor en een model worden. Maar Europa kan uiteraard niet het probleem voor heel de wereld oplossen. We weten dat Europa verantwoordelijk is voor 12% van de uitstoot, en zelfs al wordt dat nul in 2050, dan zal dat niet volstaan. De uitkomst van de komende Amerikaanse verkiezingen is dan ook cruciaal. Als je het vlieg wiel in de Verenigde Staten óók aan de gang krijgt, denk ik dat we de dynamiek terug op gang kunnen krijgen.”

En Azië?

“Daar ligt de grootste uitdaging. Ik denk dat China op een aantal vlakken heel erg vooruitdenkt en de uitdagingen ook wil aanpakken. Maar China blijft

het heel moeilijk hebben om steenkool te laten varen als zijn primaire energiebron. In de ogen van de Chinezen heeft het Westen al 200 jaar industriële ontwikkeling gehad, met alle broeikasgassen in de atmosfeer tot gevolg. Ze vinden dat we hen nu wat tijd moeten geven om zich aan te passen. Het is een kwestie van timing, want ik denk wel dat ze de overtuiging hebben dat ze de transitie mee moeten vormgeven. In de rest van Azië zie ik die bekommernis minder, zeker niet in India. Azië is cruciaal, maar als Europa en Amerika het voortouw nemen en de nieuwe, duurzame oplossingen competitief of zelfs goedkoper worden, dan zal zich dat vanzelf verspreiden naar de rest van de wereld.”

Hoe ziet een hoopvolle organisatie eruit?

“Een hoopvolle organisatie is een organisatie waarin men vertrouwen kan hebben. In de eerste plaats het vertrouwen dat zij zich richt naar de lange termijn en dat zij probeert in haar keuzes de correcte morele afwegingen te maken (zonder hierover hoogdravend te doen). Het is een organisatie waarvan men het gevoel heeft dat ze op een correcte en integere manier met mensen, met het milieu en met haar omgeving omgaat. Die organisaties zullen, op de lange termijn, ook het meest economisch succesvol zijn, daar geloof ik echt in. Dit probeer ik dan ook in de bedrijven waarbij ik betrokken ben te verankeren. Het gaat dus allemaal om de cultuur van de organisatie. Ik doe dit in de hoop dat de maatschappij de bedrijven niet langer in eerste instantie zal zien als deel van het probleem, maar veeleer als een deel van de oplossing.”

U blijft dus hoopvol?

“Ik ben hoopvol dat het ondernemerschap een deel van het antwoord kan zijn. Ik zie dat enkele bedrijven ook uit eigen kracht en overtuiging echt trekken aan de duurzaamheidsagenda. Maar dat alleen zal niet volstaan. Het is duidelijk dat ook het individuele gedrag van de burgers zich moet aanpassen, en dat vooral de politiek ook gestimuleerd moet worden om de juiste keuzes voor de lange termijn te maken. Ik zie daar ontwikkelingen in de goede richting, maar het gaat te traag. De thematiek leeft heel sterk bij een deel van de jongere generatie, maar zeker niet bij iedereen. Zij leeft ook in de politiek. De meeste mensen begrijpen de uitdagingen wel, maar lang niet allen zijn bereid ernaar te handelen. Maar goed: vanuit die hoop, vanuit die visie op de lange termijn, moeten we ervoor blijven gaan.” ■

Ondernemersinitiatief in transitie als economie van de hoop

De behoefte aan een economie van de hoop is niet van vandaag of gisteren. De roep om ondernemersinitiatief en ethiek beter met elkaar te verbinden is al oud. Zo verscheen bijna vijftig jaar geleden al het boek *Een economie voor de mens* (1974), een uitdagend werk van de personalistische econoom Louis Baeck. Een personalistische – dat wil zeggen: een op de menselijke persoon gerichte – ethiek doet ons hoopvol nadenken over ons economisch handelen. En dit vanuit een visie die de menselijke persoon situeert binnen zijn sociale context, en tegenwoordig ook steeds meer binnen zijn ecologische context.¹

DE KEUZE: RATIONEEL OF REDELIJK

Als we de begrippen ‘economie’ en ‘ethiek’ naast elkaar zetten, denken velen misschien al gauw aan ondernemers die in hun marketing goede sier maken met ethische waarden. Een oprecht verstandshuwelijk tussen economie en ethiek is echter niet zo gemakkelijk. Je kunt ervoor kiezen om zowel economie als ethiek uit te werken vanuit pure rationaliteit, dat wil zeggen vanuit een exclusief rationele onderscheiding. Maar je kunt er ook voor kiezen om economie en ethiek vorm te geven vanuit wat we met onder meer de filosoof Stephen Toulmin² ‘redelijkheid’ noemen. ‘Redelijk’ wil hier zeggen: rationeel, maar dan inclusief een gerichtheid op de mens en zijn sociale en ecologische omgeving.

Deze twee mogelijkheden leveren zeer verschillende resultaten op. Vanuit een rationeel maar nog niet redelijk uitgangspunt kom je in de economie vlug uit op bijvoorbeeld een neoliberale vrije markt. Op ethisch vlak kun je

rationeel gezien als econoom een exclusief materialistische of nuttigheids-ethiek bepleiten. Het gezichtspunt wordt daarbij echter telkens vernauwd op een manier die de specifieke eigenheid van de mens en zijn omgeving buitenspel zet. Redelijkheid echter doet je in economie of ethiek de exclusieve rationaliteit overschrijden. Je komt dan bijvoorbeeld uit bij een sociale of een ecologische economie. Of bij een zorg- of geluksethiek. Dit zijn benaderingen die meer recht doen aan de mens in al zijn dimensies en zijn betrokkenheid op de medemens en de natuur.

Dit betekent ook dat zowel de economie als de ethiek kunnen evolueren naar zowel een utopie als het tegendeel daarvan, een dystopie. In onze samenleving is er sprake van een dreigende wereldwijde ecologische en economische dystopie ten gevolge van een enge rationele nutsbenadering. Denk maar aan de gevolgen van het op de helling zetten van klimaatverdragen en van het in het verleden niet tijdig (want toen zagezegd niet nuttig) investeren in antivirale middelen. Het redelijk spreken over een geluksethiek of over het 'bruto nationaal geluk' interpreteert men daarentegen al vlug als een utopie. Nochtans ontstonden zowel de economie als de ethiek oorspronkelijk vanuit een brede redelijkheid. Sinds Aristoteles stond namelijk een redelijke ethiek achter de economie, die echter gaandeweg degradeerde tot een dominante rationele nuttigheidsethiek. In dit artikel wil ik nagaan wat een economie van de hoop concreet inhoudt vanuit een herontdekking van een redelijke ethiek.

RECHTVAARDIGHEID ALS SLEUTEL

Om zowel een utopische als een dystopische economie te vermijden, komt het erop aan een werkbaar overbruggend principe te (her)ontdekken tussen rationaliteit en redelijkheid of tussen dystopie en utopie. Sinds het begin van de filosofie biedt het begrip 'rechtvaardigheid' hier een uitkomst. Recht-

vaardigheid komt erop neer dat je anderen gunt waar zij recht op hebben om te overleven. Je zou in deze omschrijving van rechtvaardigheid alvast meteen het rationeel onderscheidingsvermogen kunnen herkennen dat aangeeft dat elke mens *recht* heeft om te overleven, wil je de dystopie vermijden. Maar evengoed herken je in rechtvaardigheid het redelijk onderscheidingsvermogen aan de hand waarvan men dit recht dan ook wel gunt aan de ander wil het menselijk recht om te overleven geen utopie worden.

De personalist Paul Ricoeur³ komt hier op uit wanneer hij na de beschrijving van zijn uitgangspunt – de idee dat de mens vrij is in zijn verlangens en pogen om gelukkig te zijn – aangeeft dat de mens hierin maar ten volle kan slagen via een gegunde ontmoeting met de ander. We voelen ons als mens geroepen ook een antwoord te geven op de uitnodiging of uitdaging van de ander. Het verlangen om vrijheid te beleven in geluk wordt ook erkend bij de tweede persoon. Het komt er dus op aan, vrijheid in verbondenheid tot stand te laten komen. Het de ander gunnen van vrijheid en geluk, waarbij je respect hebt voor de ander als persoon, dient volgens Ricoeur duidelijk begrepen te worden als een ‘optie’ waarvoor we wel moeten kiezen. Je beseft dat je slechts menswaardig leeft als je de persoon in jezelf én in de ander bevordert. Deze optie houdt dus in dat ik ervoor kies mezelf te beperken, in die zin dat ik mijn natuurlijke neiging om alles als object van mijn strevingen te zien, inperk. Van fundamenteel belang hierbij is dat Ricoeur deze verbondenheid opentrekt naar de hele wereld toe. Hij zet zich af tegen een individualistische ethiek omdat de mens niet enkel individu is, maar verankerd zit in het geheel van onder meer economische structuren en instituten. Ik kom hier zo dadelijk op terug.

Van oudsher hanteert men twee mogelijke criteria om concreet gestalte te geven aan deze sociale rechtvaardigheid (oftewel: het aan anderen gunnen waar zij recht op hebben). Het ene criterium is rationeel, het andere redelijk. Ofwel werkt men rechtvaardigheid uit door het principe ‘ieder volgens zijn

of haar verdiensten' te benadrukken. Men wordt dan bijvoorbeeld betaald volgens de rationele logica van het aantal gepresteerde uren. Ofwel houdt men met 'ieder rekening volgens zijn of haar behoeften'. De werkloosheidsvergoeding, bijvoorbeeld, is ingesteld omdat de redelijkheid gebiedt dat men anderen de vervulling van hun basisbehoeften gunt. Wanneer men rechtvaardigheid probeert te realiseren door het 'ieder volgens zijn of haar verdiensten'-principe, dan komt de markt vlug voorop te staan. Wanneer men rechtvaardigheid probeert te realiseren door het 'ieder volgens zijn of haar behoeften'-principe, dan komt de overheid centraal te staan. In het ene geval komt de vrijheid meer naar voren, in het andere meer de orde. Met de markt riskeer je meer individualisme en ongelijkheid. Met de overheid neig je meer naar collectivisme en gelijkheid. Een te grote impact van de markt in de samenleving confronteert ons vandaag met de utopie van de vrije markt die uiteindelijk omslaat in een dystopie. Denk alleen maar al aan de klimaatverandering, een te ongelijke inkomensverdeling, het niet tijdig investeren in antivirale geneesmiddelen en burn-out-verschijnselen. Een te grote plaats voor de overheid leidt vaak tot utopische en onbetaalbare plannen die eveneens op een dystopie uitlopen. Niet voor niets omschrijft historicus Joseph Amato 'een personalist' dan ook als iemand die uit respect voor de menselijke persoon de mens wil vrijwaren van zowel de gevolgen van dit te extreme individualisme als van een te extreem collectivisme.

Gezien het risico en de realiteit van al te veel utopische en dystopische effecten én het vaak falen van het verbond tussen markt en overheid, is het vandaag de burger zelf die de draad in onze samenleving en economie weer oppakt. Denk meer bepaald aan initiatieven om een economische transitie te bewerkstelligen, zoals de sociale en de circulaire economie. Maar zijn er bij deze economische transitie wel voldoende burgers betrokken die, in de lijn van Ricoeur, hun vrijheid uitbouwen, niet louter als individu maar als menselijke persoon – dus in solidariteit met anderen en de natuur? Deze vraag lijkt me cruciaal in het licht van een economie van de hoop.

Laat ons dit opnieuw verder nagaan met de personalist Ricoeur als gids. Wanneer de burger of de vrije mens in solidariteit met de ander gelukkig of tevreden wil zijn, kan dit volgens Ricoeur slechts op voorwaarde dat er geschikte instituten zijn. Een instituut zorgt er in principe voor dat ieders vrijheid zich kan realiseren zonder die van de ander te schaden. Opvallend is echter wel dat de spanning tussen vrijheid en instituut aan de basis kan liggen van een zware tegenstelling tussen enerzijds de verleiding om vrijheid los van het instituut te zien en anderzijds de realiteit van het bureaucratisch instituut. Verlichtingsfilosoof Jean-Jacques Rousseau wees reeds op de tegenstelling tussen een geïsoleerde vrijheid en een door de staat opgeslorpte vrijheid. Ricoeur stelt dat onze mensheid als nooit tevoren in tweeën

dreigt te breken tussen de korte relaties van de vriendschap, het echtpaar en het privéleven aan de ene kant, en de lange relaties van het sociaal, politiek, economisch leven aan de andere kant. Dit centrale conflict kan pas zinvol doorleefd worden wanneer je ten diepste aangesproken wordt door de uitnodiging om tot een synthese tussen vrijheid en instituut te komen. Want een vrijheid die niet wordt geïnstitutionaliseerd blijft potentieel terroristisch, en bij ieder instituut dien je na te gaan of het de realisatie en de uitbloei van de vrijheid dient. De vraag die zich hierbij stelt is hoe er eigen ethische regels tot stand kunnen komen op het niveau van de instituten. Dit omdat wat vanuit de interpersoonlijke sfeer komt, zo moeilijk door te trekken is op institutioneel niveau. Vandaar het grote belang dat ook Ricoeur hecht aan rechtvaardigheid. Hij beschouwt rechtvaardigheid als het institutionele instrument waardoor verschillende vrijheden kunnen samenleven.

EEN ECONOMIE IN TRANSITIE WAARVAN HOOP UITGAAT

Het implementeren van rechtvaardigheid als brug tussen rationaliteit en redelijkheid om extremen als de utopie en de dystopie te vermijden, kunnen we tegenwoordig herkennen in hoopvolle economische transitie-initiatieven zoals de circulaire, de sociale, de geluks- en de betekenis-economie. Eerder definieerde ik rechtvaardigheid al als het aan anderen gunnen waar zij recht op hebben om te overleven. Het is een feit dat de vermelde wereldwijde transitie-economie alvast *het recht hebben om te overleven* centraal stelt. De transitie-economie betreft namelijk een economie die overal ter wereld tot stand komt, waarbij men om te overleven duurzaamheid, het sociale, geluk en betekenis in de economie nastreeft. Hierbij vermijdt men zowel de utopie als de dystopie. Zoals bij het personalisme blijken hierbij in de transitie-economie noch de markt, noch de overheid het laatste woord te hebben. Wil je echter vermijden dat de transitie-economie toch een utopie wordt, dan dien je nog stil te staan bij de vraag hoe *het aan anderen gunnen* waar zij recht op hebben om te overleven, effectief gerealiseerd kan worden en telkens opnieuw een nieuwe adem kan krijgen. Het is dan ook goed om, net als de denkers van het personalisme dat deden, de vraag te stellen of we bij de uitbouw van een economie van de hoop niet alleen de long van de transitie nodig hebben, maar ook, opnieuw, de long van transcendentie. Of, zeg maar, zingeving.⁴

Letterlijk gezien kun je economie in het licht van zingeving omschrijven als het betekenis geven aan het aanpakken van schaarste. Dit komt echter meestal neer op het zo snel mogelijk van een euro twee euro willen maken. Zin geven in economie wordt dan een kwestie van hoe de markt en de overheid onze schaarste aan voeding, geld, bezit en erkenning te lijf

gaan. Wanneer de huidige transitie van de economie echter ook open staat voor (en aldus ook aangewakkerd kan worden vanuit) transcendentie, dan betekent dit dat niet alleen het zelf zingeven of betekenis geven voorop staat, maar minstens evenzeer het ‘zin *ontvangen*’ in de economie. Zin *ontvangen* in economie wordt dan het in samenwerking met markt en overheid openstaan voor de noodzakelijke aanpak van onze gemeenschappelijke schaarste aan voeding, geld en bezit in de samenleving. Dit kwam reeds tot uiting in de omschrijving van rechtvaardigheid als het niet alleen *recht hebben* om te overleven maar dat tevens *gunnen aan* de ander. Ontvankelijkheid bij dit vinden van zin of transcendentie komt finaal neer op vertrouwen. Men bevindt zich bij vertrouwen in een gelijkwaardigheidsrelatie die oproept ook de ander effectief als gelijkwaardig te zien. Dit in plaats van de ander (de natuur inbegrepen) op een ongelijke manier te behandelen. De in het begin aangekaarte tegenstelling tussen economie en ethiek wordt hier door het vertrouwen overschreden. Filosoof Emmanuel Mounier betoogde in zijn *Manifeste au service du personnalisme* (1936) dat dit openstaan voor transcendentie niet afhangt van een exclusief christelijke inspiratie. Wél kan er volgens hem pas sprake zijn van een vernieuwde hoopvolle economie wanneer men op een of andere manier openstaat voor het transcendente. Staat men daar niet voor open, dan slaagt men er niet in om de moderniteit met haar eenzijdig rationeel-technocratisch bewustzijn te overstijgen.

KENMERKEN VAN EEN ECONOMIE VAN DE HOOP

Een economie van de hoop is dus geen utopie. Het betreft in essentie een vanuit vertrouwen invulling geven aan verantwoordelijkheid in economie. Of *antwoorden geven* (transitie) op de maatschappelijk-economische vragen, vanuit een *ontvangen vertrouwen* (transcendentie). Samengevat: een ultiem antwoord geven op ontvangen trouw. Dries Deweer omschrijft een en ander als *krijgkunst*: ‘het diepgaand besef [...] gegeven te zijn en daardoor ook verantwoordelijkheid te dragen.’⁵ Laten we even nagaan wat aldus vandaag de kenmerken zijn van deze tot stand komende transitie-economie van de hoop. Diverse economische scholen en bewegingen wereldwijd zijn momenteel zoekende naar een dergelijke nieuwe vorm. Een economie van de hoop krijgt aldus diverse namen. De economie van de hoop is niet alleen een verantwoordelijke economie, maar eveneens een sociale, circulaire, geluks-, betekenis- en gemeenschapseconomie.

Een verantwoordelijke economie

In de transitie-economie vandaag wordt zichtbaar dat we de natuur, de arbeid, de technologie en *last but not least* onze zogenaamde eindeloze be-

hoeften, niet langer zomaar als manipuleerbaar kunnen beschouwen. We ontdekken dat juist in deze reeks de belangrijkste elementen aanwezig zijn die riskeren aanleiding te geven tot het verworden van de economie tot een dystopie: een vervuilde natuur, arbeid als louter kost en stress, technologie als determinerend en eindeloze behoeften die ons geluk ondergraven. In een economie van de hoop zijn de natuur, de arbeid, de technologie enzo voort niet langer *quantité négligable*, maar elementen waarvoor wij onze verantwoordelijkheid kunnen nemen, willen we vermijden dat wij onszelf en toekomstige generaties met een dystopie opzadelen. Een *responsible economics* ofwel ‘verantwoordelijke economie’ blijkt steeds onherroepelijker een noodzaak te zijn. De nieuwe wereldwijde insteek van *corporate social responsibility* (CSR) in de economie illustreert dit ten overvloede: we richten onze verantwoordelijkheid niet langer alleen op winst (*profit*), maar evengoed op het sociale (*people*) en op het ecosysteem (*planet*).

Een sociale economie

Als we wereldwijd meer en meer de verantwoordelijkheid voorop stellen, zal in een economie van de hoop de nadruk meer komen te liggen op *de intermenselijke wereld*, en niet langer vooral op het individualisme. De *sociale economie*, bijvoorbeeld, probeert dit om te zetten in de praktijk. Dit is duidelijk aanwezig bij coöperatieven en eventueel ook in wat men de *sharing economy* noemt.

Een circulaire economie

De keuze voor een verantwoordelijke houding in de economie stelt effectief de oneindigheid van de menselijke behoeften in vraag. Alleen al omwille van het milieu is het belangrijk een beperking en eindigheid van de menselijke behoeften als zinvol te ervaren. Een economie van de hoop uit zich dan als *een economie van het genoeg*, als alternatief voor onze dystopische economie van het ongenoegen. Een en ander komt tot uiting in wat men een *circular economy* noemt. Hierbij staat het vermijden van het uitputten van de beperkte grondstofvoorraad centraal, het recycleren van afvalstoffen en een duurzame toepassing van energiebronnen zoals wind en zon.

Een gelukseconomie

De scheiding die in de economie wordt gemaakt tussen de middelen (zoals arbeid of technologie) en de te realiseren doeleinden (winst bijvoorbeeld), wordt ook vanuit een economie van de hoop opgeheven, aangezien deze scheiding opnieuw afbreuk doet aan het respecteren van de ander. Op een wijze manier kunnen *middelen en doeleinden* voortdurend *ten opzichte van elkaar afgewogen* worden met het oog op het geluk van de mens.

We zien een en ander in de *Happiness Economics* uitgewerkt, onder meer met Richard Layard als baanbrekend denker.

Een betekenis-economie

Een volgende uitloper van de transitie die zich aandient in een economie van de hoop is, zoals reeds aangegeven, het feit dat men het rationaliteits-principe relativeert, volgens welk het economisch subject deze economische beslissingen neemt die tot nutsmaximalisatie leiden. Het accent komt te liggen op de *meer authentieke redelijke behoeften* of noden van de mens. Denk aan de behoefte aan achting en zelfontplooiing. Het is deze nadruk op authenticiteit die ook centraal staat in de *Purpose Economy* waarin men fundamenteel op zoek gaat naar betekenis. Dit niet alleen via persoonlijke realisaties, maar minstens evenzeer door zinvolle contacten met anderen en bijdragen aan het *bonum commune* of het algemeen belang. Aldus wordt de economische groei niet zozeer gericht op het verder toenemen van het verbruik van materiële goederen, maar veeleer op het gebruik van diensten die nuttig zijn voor de morele en culturele verhoging van het levenspeil.

Een gemeenschapseconomie

Ten slotte geeft de geschetste transitie in de economie die we vaststellen duidelijk voorrang aan kwaliteit boven kwantiteit, of aan de menselijke persoon en zijn sociale en ecologische omgeving, boven onbepaalde vooruitgang. Een economie van de hoop blijkt aldus een afwijkend standpunt in te nemen ten aanzien van individuele nuttigheidszoekers die hun respectievelijke voorkeuren met elkaar in overeenstemming brengen. Het is echter niet omdat iets of iemand niet onmiddellijk nut verschaft dat ze daarom geen waarde zouden hebben of per se toch een met geld betaalbare prijs zouden moeten krijgen. Zoals in de wereldwijd aanwezige bedrijven van de *Economy of Communion*⁶ die opereren in de geest van een gemeenschapseconomie, komt respect voor de mens en de natuur in de schijnwerper te staan. De winst van een onderneming gaat niet alleen naar duurzaam investeren in het bedrijf, maar evenzeer naar zinvol werk en concrete steun aan belangrijke maatschappelijke projecten die zich vandaag aandienen.

BESLUIT

Een economie van de hoop komt aldus neer op concrete economische houdingen die voortkomen uit wat we een ‘redelijke rationaliteit’ kunnen noemen. Zodoende kan de economie weer aansluiten bij een ethiek die via deugden als rechtvaardigheid en verantwoordelijkheid het rationele opnieuw met het redelijke, of eigenlijk met de mens, verbindt. Rechtvaardigheid betekent dat je anderen gunt waar zij recht op hebben om te overleven. Verantwoordelijkheid in economie is de positieve eigenschap om vanuit vertrouwen de maatschappelijk-economische vragen die op ons afkomen op een positieve manier te beantwoorden. Een economie van de hoop vandaag betreft dus die noodzakelijke economische veranderingen die over heel de wereld plaatsvinden, waarbij de kracht van het ondernemersinitiatief ook de mens en zijn relatie met de medemens en de natuur respecteert. ■

- 1 Het in 2000 opgerichte interuniversitaire SPES-forum voor zingeving in economie vond zijn inspiratie in het personalistisch gedachtengoed van denkers zoals Emmanuel Mounier, Jacques Maritain, Paul Ricoeur en Emmanuel Levinas. Het ontstond letterlijk als een ‘Studiegroep voor Personalisme in de Economie en de Samenleving’. Het is binnen SPES dat Luk Bouckaert twee jaar geleden het concept ‘economie van de hoop’ lanceerde, wat in 2020 leidde tot de Leerstoel Economie van de Hoop aan de Universiteit Antwerpen.
- 2 Zie Stephen Toulmin, *Terug naar de rede*, Pelckmans, 2001.
- 3 Paul Ricoeur, *Het probleem van de grondslagen van de moraal*, Kok Agora/Pelckmans, 1995.
- 4 Voor een grondige uitwerking van het belang van transcendentie naast transitie, zie mijn trilogie over zingeving: *Zingeving in economie. Een utopie?*, Pelckmans, 2016; *Zingeving in technologie. Een fobie?*, Pelckmans, 2017; en *Zingeving in ecologie. Een elegie?*, Pelckmans, 2019.
- 5 Dries Deweer, ‘Krijgkunst. Tegen het neergangsgedenken’, in *Streven*, september 2016, blz. 711–716.
- 6 https://en.wikipedia.org/wiki/economy_of_communion.

Hoop

Een klein meisje of een verleidelijke Pandora?

Het lijkt vandaag wel de hamvraag. Wat na corona? En dan duiken als vanzelf andere vragen op. Maken we een betere wereld of keert alles terug naar het oude? Vormt corona een historische breuklijn? Of hanteren we bij gebrek aan ijkpunten om de paar jaar het epitheton 'historisch'?

Geen enkel ander woord lijkt inderdaad meer onderhevig aan inflatie te zijn dan de term 'historisch'. Vooral na 2000 zouden we al talloze 'historische' gebeurtenissen hebben meegemaakt. Dat krijg je nu eenmaal, als een cultuur lijdt aan historische bijziendheid en de waan van de dag sterk wordt overschat. Maar of we nu overdrijven of niet, de vraag blijft als een huis overeind: mogen we hopen op een betere wereld?

HET KLEINE MEISJE

Vandaag hoor je weer bij herhaling woorden vallen als 'solidariteit', 'aandacht voor de zwakke' of 'hoop op een betere wereld'. Dat die woorden vallen is op zich al belangrijk. Maar zoals het Engelse spreekwoord zegt: *The proof of the pudding is in the eating*. Wat betekenen al die woorden, die we zo makkelijk in de mond nemen? En vooral, wat betekent het woord 'hoop'?

Hoop is een breekbaar begrip, omdat hoop altijd openstaat op iets dat je ontsnapt. Luk Bouckaert wijst in dit verband op het onderscheid tussen het Franse mannelijke woord *espoir* – dat verwijst naar actie – en het vrouwelijke *espérance* – dat veeleer een langetermijnperspectief aanduidt. De precaire breekbaarheid van het laatste woord brengt hij in verband met het gedicht van Charles Péguy dat ook in deze uitgave is opgenomen, en waarin hij hoop vergelijkt met een klein en kwetsbaar meisje. Zelfs in Péguy's religieuze

perspectief, waarin God zelf ondersteboven lijkt van de menselijke gerichtheid op hoop, blijft die aanlokkelijke deugd uiterst precair.¹

Want het is dat kleine meisje hoop
 – je ziet het zwak zijn, bang zijn, beven,
 je denkt soms dat het zo onooglijk is –
 het is dat kleine meisje hoop
 dat mensen zien laat, zien soms even,
 wat in het leven mogelijk is.

DE VERLEIDELIJKE PANDORA

Maar is hoop wel een deugd? In de epiloog van zijn essay *Meaning in History* rakelt de Duits-Joodse filosoof Karl Löwith de oude mythe van Pandora op en neemt hij de interpretatie van de Griekse dichter Hesiodos over om aan te tonen dat hoop veeleer een ondeugd en zelfs een vorm van kwaad is. Wanneer de nieuwsgierige Pandora de doos van alle kwalen opent en haar vervolgens wil sluiten, blijft alleen de hoop opgesloten. Op de bodem blijft ze liggen, onzichtbaar voor mensenogen, als een vergiftigd geschenk dat illusoire verlossing belooft uit het onvermijdelijke tranendal. Menselijke hoop is misleidend en blind, dat wil Hesiodos ons vertellen. En toch kan de mens niet zonder deze gift van Zeus, zoals hij niet kan zonder vuur, dat andere, door Prometheus gestolen, geschenk van Zeus. In het gelijktijdige besef van de onmisbaarheid van hoop en haar illusoire karakter schuilt de tragiek van het mens-zijn.

Waarom grijpt Löwith terug naar Hesiodos? Om die vraag te beantwoorden, moeten we zijn visie op de geschiedenis begrijpen. In *Meaning in History* maakt hij een duidelijk onderscheid tussen respectievelijk de Griekse, de christelijke en de moderne visie op de geschiedenis. De Grieken geloofden in een cyclisch verloop van de geschiedenis. Achter de chaos van zintuiglijke ervaringen schuilt een vaste ordening, een eeuwige terugkeer van hetzelfde (zo is er de eeuwige wisseling van seizoenen, de onvermijdelijke opeenvolging van generaties). Toegepast op het menselijke samenleven, betekent dit dat wereldrijken komen en gaan, dat roem en bloei de voorboden van mislukking en verval zijn en dat de tegengestelden elkaar telkens weer oproepen. Op individueel vlak geldt min of meer hetzelfde. Hoewel we vaak de illusie koesteren ons leven zelf in handen te hebben, ontsnapt niemand aan zijn lot en kan niemand de ‘menselijke conditie’ ontlopen. In deze tragische levensvisie, bij uitstek aanwezig in de Griekse tragedies, is er geen plek voor hoop.

In schril contrast daarmee staat de christelijke heilsopvatting. Christenen hopen op een 'betere wereld', zelfs op een 'volmaakte wereld' aan het einde der tijden. Het cyclische tijdsverloop maakt plaats voor een lineaire tijdsontwikkeling. Er is een begin – de schepping – en een einde, een tijd van voltooiing, waarin 'alle tranen gedroogd zullen worden'. Over de schepping zegt God dat ze intrinsiek 'goed' is, wat meteen de hoopvolle belofte inhoudt dat het kwade uiteindelijk overwonnen wordt. De menswording houdt eenzelfde belofte van universeel heil in. Het 'moment' waarop die belofte wordt ingelost ligt in handen van een goddelijk ingrijpen, dat de wereldse tijd en geschiedenis transcendeert. Hoop, heil en verlossing zijn daarom onlosmakelijk verweven met die transcendente dimensie.

De moderne geschiedenisopvatting heeft volgens Löwith haar wortels in het christendom. De moderne mens neemt van het christendom de lineaire tijdsopvatting over, die dus een geloof in vooruitgang veronderstelt. De christelijke idee van lineaire vooruitgang en de daarmee verbonden deugd van hoop worden nu echter ontdaan van hun eschatologische context – met uitzicht op het einde der tijden – en uitsluitend toegepast op het wereldse niveau. De christelijke deugd van hoop wordt zo getransformeerd tot een louter seculier geloof in ultieme vooruitgang, een soort totaaloplossing (Löwith hanteert hier uitdrukkelijk de beladen term *Endlösung*) voor het probleem van het kwaad in de wereld.

Het concept 'hoop' kan volgens Löwith echter niet worden losgemaakt uit zijn religieuze context zonder de oorspronkelijke opzet ervan te perverteren. De christelijke opvatting van hoop was bijvoorbeeld ten diepste verweven met een perspectief op een leven na de dood. Volledige verlossing was alleen mogelijk in een leven na dit leven. Wanneer in de moderne westerse cultuur de christelijke hoop op verlossing gaandeweg terrein verliest ten voordele van de moderne idee van vooruitgang, krijgt hoop een heel ander karakter.

Hoop wordt nu verweven met de idee dat de uiteindelijke voltooiing zich *in dit leven* kan voltrekken. De geschiedenis van de twintigste eeuw laat dan ook zien dat de ideologieën die politiek, sociaal en economisch de toon aangaven (communisme, fascisme, liberalisme), in weerwil van hun grote verschillen, de overtuiging deelden dat hun doeleinden hier en nu bereikbaar waren. Om het verschil en de verwantschap met de monotheïstische religies te onderlijnen, noemen velen deze visies – marxisme, fascisme, liberalisme – 'seculiere religies'. Religieus, omdat ze een einddoel voor ogen houden; seculier, omdat ze dat einddoel in het hier en nu plaatsen.

Löwith is uiterst kritisch tegenover de moderne opvatting van hoop, die hij 'een bastaardkind' van de religieuze opvatting noemt:

Het perspectief van de moderne mens is getekend door ambiguïteit. Uit zijn blik op de toekomst elimineert hij de christelijke implicaties die verbonden zijn aan het geloof in de voltooiing van de schepping, terwijl hij aan het wereldbeeld van de Oudheid de idee ontleent van een eeuwige en eindeloze beweging, zij het dat hij de circulaire structuur ervan verwerpt. Eigenlijk heeft de moderne mens nooit de knoop doorgehakt of hij nu christen of heiden zou zijn. Met één oog kijkt hij naar het geloof, met het andere naar de rede. En daarom situeert zijn visie zich, als je ze vergelijkt met de Griekse of de Bijbelse visie betreffende de hoop, noodzakelijk in een schemerzone.²

De terughoudendheid die Karl Löwith (1897–1973) aan de dag legt tegenover het moderne geloof in de kracht van de hoop sproot niet alleen voort uit zijn geschiedenisfilosofie. Ze was minstens evenzeer ingegeven door zijn concrete levenservaring. Als jongeman had hij de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog meegemaakt, vervolgens werd hij als Duitser van Joodse afkomst geconfronteerd met de Nazipolitiek, en raakte hij diep gekwetst door het – zacht uitgedrukt – ambigue gedrag van zijn leermeester en vriend Martin Heidegger tegenover het nationaalsocialisme. Reeds in 1934 emigreerde hij naar Japan en vervolgens naar de Verenigde Staten. Na het einde van de Tweede Wereldoorlog keerde hij terug naar West-Duitsland, waar hij hoogleraar werd aan de universiteit van Heidelberg. De laatste decennia van zijn leven werden politiek bepaald door de tegenstellingen tijdens de Koude Oorlog en door een steeds groeiende nucleaire wapenwedloop.

Tegen die achtergrond is het allerminst onbegrijpelijk dat Löwith zeer sceptisch stond tegenover de proclamatie van hoop op een betere wereld. Alleen in een transcendent perspectief is er volgens Löwith een plek voor hoop. Maar mede – paradoxaal genoeg – onder invloed van Heidegger propageerde hij uiteindelijk een terugkeer naar de tragische visie van de Griekse pre-socratische denkers. ‘De weg naar boven en de weg naar beneden is één en dezelfde’, luidt een van de bekende spreuken van Herakleitos, die ‘de treurende filosoof’ wordt genoemd. Hij laat zich niet verleiden door Pandora. Wanneer de weg naar boven ook de weg naar beneden is, is hoop een verleidelijke illusie. Een vergiftigd geschenk.

HOOP EN TIJD

In het tragische perspectief dat Löwith huldigt, staat het verleden gelijk aan het heden en het heden aan de toekomst. ‘Wat nu is, is er altijd geweest en wat worden zal, is er reeds’, zo formuleerde Frederik van Eeden reeds

lang geleden de aanklacht van de kleine Johannes tegen het positivistische wereldbeeld van professor Pluizer. Als de toekomst reeds besloten ligt in het verleden, is er niet langer plaats voor hoop, en daarmee kon de kleine Johannes in die prachtige, vandaag grotendeels vergeten, klassieker over de droomwereld van een kleine jongen zich niet verzoenen.

Cyrille Offermans heeft ooit *Das Prinzip Hoffnung* van Ernst Bloch als het intelligentste droomboek aller tijden omschreven.³ Ludo Abicht belicht dit boek uitvoerig in een andere bijdrage in deze bundel en ik wil hem niet het gras voor de voeten wegmaaïen. Alleen dit: hoe kan het dat twee tijdgenoten, Löwith en Bloch, die vanuit een min of meer identieke achtergrond als Joodse auteurs dezelfde gebeurtenissen meemaken, er toch een heel andere houding tegenover aannemen? Terwijl Löwith geen hoop koestert, cultiveert Bloch het principe van hoop als enige inspiratiebron tot verandering. Terwijl Löwith de toekomst reeds in het heden besloten ziet, toont de toekomst voor Bloch eindeloze mogelijkheden.

Löwith beklemtoonde de negatieve aspecten van vooruitgang en Verlichting, daarin sterk beïnvloed door zijn leermeester Heidegger. Lijden en angst voeren de boventoon. Bloch was vooral gevoelig voor het weerwerk daartegen: dagdromen van een betere toekomst. Wat Offermans schrijft over de verhouding tussen de Frankfurter Schule en Bloch, gaat ook op voor de relatie tussen Löwith en Bloch: 'de een behoedt voor een al te enthousiaste voortvarendheid, de ander voor immobiliserende scepsis.'

Je kan het ook anders formuleren, in de terminologie van Robert Musil. Löwith beschrijft de 'werkelijkheidsmens'; Bloch de 'mogelijkheidsmens'. Werkelijkheidsmensen koesteren zich in de overtuigingen van het ogenblik die zij morgen moeiteloos van zich afschudden. Mensen met mogelijkheidszin lijken in de ogen van de werkelijkheidsmens slechts dwazen of idealisten, wat voor hem trouwens op hetzelfde neerkomt. Die weten nu eenmaal niet waar het in de wereld om draait: 'Ze leven in een fijner spinsel, in een spinsel van nevel, verbeelding, dromerijen en conjunctieven.'⁴

Sprekend over de mogelijkheidsmens, keert Musil de rollen om. Omdat voor de mogelijkheidsmens, zo schrijft hij,

[...] ideeën, voor zover het geen loze hersenspinsels zijn, niets dan nog niet geboren werkelijkheden zijn, heeft natuurlijk ook hij werkelijkheidszin, maar het is een zin voor de mogelijke werkelijkheid, en die bereikt haar doel veel langzamer dan de zin voor hun werkelijke mogelijkheden die de meeste mensen eigen is. [...] Het mogelijke omvat [immers] niet alleen de dromen van zenuwzwakke personen maar ook de nog niet gewekte intenties van God. Een mogelijke ervaring of een mogelijke waarheid is niet gelijk aan een werkelijke ervaring

of een werkelijke waarheid minus de waarde van hun werkelijk-zijn, doch ze hebben, tenminste in de ogen van hun aanhangers, iets zeer goddelijks in zich, een vuur, een opwaartse vlucht, een wil om te bouwen en een bewust utopisme dat de werkelijkheid niet schuwt maar juist als een opdracht en een ontwerp beschouwt.⁵

ECHTE EN VALSE HOOP

Hoe kan je als mogelijkheidsmens die hoop volhouden, zonder de ogen voor de concrete realiteit te sluiten? Terwijl ik dit schrijf is er schrijnende ellende in Beiroet, blijven politici daar en elders hun machtspelletjes spelen, voeren China en de Verenigde Staten een handelsoorlog gebaseerd op winstbejag en protectionisme, lees je de details van studentendopen waarin eerstejaars worden behandeld als huisvuil, ervaar je het toxische sfeertje van opgepookte polarisatie rond identiteitspolitiek. Heeft Löwith dan toch geen overschot van gelijk en laat je de hoop beter liggen op de bodem van de gesloten doos van Pandora, waarna je de sleutel weggooit?

Nu kun je de geschiedenis minstens vanuit twee perspectieven bekijken. Ofwel fixeer je je op de uitkomsten ervan en dan zie je doorgaans alleen de mislukkingen en de fouten. Ofwel kijk je naar de oorspronkelijke bezieling en dan opent zich een wereld van inspiratie, maar evenzeer van dagelijks geploeter, van vallen en opstaan, van onbereikbare horizons. Vanuit dat laatste perspectief opent de geschiedenis zich telkens weer als een veld van mogelijkheden, waarvan de uitkomst nooit vastligt, soms zelfs op termijn het omgekeerde bewerkstelligt van wat men voor ogen had. Wat is het dan makkelijk om vanuit het eerste perspectief neerbuigend terug te kijken en te veroordelen wat onze voorouders deden? En vervolgens in de eeuwenoude val te trappen dat de nieuwe generatie het nu eens veel beter gaat doen, zoals je dat vandaag weer hoort in identiteitsbewegingen van allerlei snit.

Wie slechts onmiddellijk resultaat beoogt en daaraan hoop verbindt, maakt doorgaans van een utopie een dystopie, transformeert een mateloze drang naar vrijheid in despotische onvrijheid. Waar haal je dan de kracht om te blijven hopen? In zijn boek, *Kies voor hoop*, citeert Luk Bouckaert de Tsjechische toneelschrijver, dissident en latere president Václav Havel:

Hoop is ergens voor werken omdat het goed is, niet alleen omdat het kans van slagen heeft. Hoop is niet hetzelfde als optimisme of de overtuiging dat iets goed zal aflopen. Het is wel de zekerheid dat iets zinvol is wat ook de afloop zij of het resultaat.⁶

Wat Nelson Mandela deed was zinvol, ook al is Zuid-Afrika vandaag allerm minst een paradijs. Wat Martin Luther King was zinvol, ook al tiert racisme nog steeds welig in de Verenigde Staten en daarbuiten. Wat Jezus deed was zinvol, ook al is het palmares van het christendom op zijn minst dubbelzinnig. Gedijt die vorm van hoop, los van onmiddellijk resultaat, slechts in een religieuze context, zoals Löwith beweert? Ik denk het niet. Ook in een seculiere context is echte hoop mogelijk, op voorwaarde dat openheid op een diepere dimensie aanwezig blijft, dat het goede omwille van het goede wordt gedaan, voorbij tactische overwegingen of overspannen activisme.

Wie onmiddellijk resultaat verwacht, trapt stevast in dezelfde val: in een steeds wisselende context vervallen zij in dezelfde fouten van hun voorouders, die ze absoluut wilden vermijden. Telkens weer riep Václav Havel in zijn presidentiële toespraken op tot verantwoordelijkheid jegens woorden, niet zozeer als een linguïstische, maar als een wezenlijk ethische opdracht. Omdat die opdracht bij uitstek gold voor het kwetsbare woord 'hoop', was hij een atypische president. Veel meer dan de doordeweekse politicus en ondernemer, wist hij dat hoop een klein, kwetsbaar meisje is:

En als zodanig ligt deze opdracht natuurlijk niet verankerd in het gebied dat zich bevindt voor de horizon van de wereld die wij kunnen overzien, maar in het gebied waar het Woord is dat in den beginne was en dat niet van de mens is.⁷ ■

- 1 Luk Bouckaert, *Kies voor hoop. Hoe spiritualiteit de economie kan veranderen*, Garant, Antwerpen, 2017, blz. 16.
- 2 Karl Löwith, *Meaning in History. The Theological Implications of the Philosophy of History*, The University of Chicago Press, Chicago, 1949, blz. 207 (mijn vertaling).
- 3 Cyrille Offermans, 'Ernst Bloch. Een dagdromer', in *Raster*, 1984, blz. 126–145.
- 4 Robert Musil, *De man zonder eigenschappen. Eerste boek*, vertaald door Ingeborg Lesener, Meulenhoff, Amsterdam, 1988, blz. 22.
- 5 Ibid., blz. 22–23.
- 6 Luk Bouckaert, *a.w.*, blz. 13.
- 7 Václav Havel, *Naar alle windstreken*, vertaald door Richard Ernest e.a., De Prom, Baarn, 1990, blz. 312–313.

Ce qui m'étonne, dit Dieu, c'est l'espérance.
Et je n'en reviens pas.
Cette petite espérance qui n'a l'air de rien du tout.
Cette petite fille espérance. Immortelle.

La foi que j'aime le mieux, dit Dieu,
C'est l'espérance.

La Foi, c'est pas étonnant,
j'éclate tellement dans mes créations.
La Charité, ça ne m'étonne pas,
les pauvres créatures sont si malheureuses
qu'à moins d'avoir un cœur de pierre,
comment n'auraient-elles point de charité les uns des autres.
Ce qui m'étonne, dit Dieu, c'est l'espérance.

L'Espérance est une petite fille de rien du tout.
Qui est venue au monde le jour de Noël de l'année dernière.
C'est cette petite fille pourtant qui traversera les mondes.
Cette petite fille de rien du tout.

Elle seule, portant les autres, qui traversera les mondes révolus.
La Foi va de soi, la Charité va malheureusement de soi.
Mais l'espérance ne va pas de soi.
L'espérance ne va pas toute seule.
Pour espérer, mon enfant, il faut être bien heureux,
il faut avoir obtenu, reçu une grande grâce.

La Foi voit ce qui est.
La Charité aime ce qui est.
L'Espérance voit ce qui n'est pas encore, ce qui sera.
Sur le chemin montant, sablonneux, malaisé.
Sur la route montante.

La petite espérance

Het kleine meisje hoop

Het geloof waar ik het meest van hou, zegt God, is de hoop.

Geloof, dat verwondert me niet.

Ik ben overal zo zichtbaar aanwezig,

in de zon en de maan en de sterren aan de hemel

en in 't gewemel

van de vissen in de rivieren,

en in alle dieren,

en in het hart van de mens, zegt God,

dat het diepste is

en het meest in het kind

dat het liefste is

dat ik ooit heb geschapen.

In alles wat boven en onder is

ben ik zo luisterrijk aanwezig,

dat geloven, zegt God, in mijn ogen

geen wonder is.

Ook liefde verwondert me niet, zegt God.

Er is onder de mensen zoveel verdriet,

soms niet te stelpen,

dat je toch vanzelf ziet

hoe ze elkaar moeten helpen.

Ze zouden wel harten van steen

moeten hebben als ze voor een

die tekort heeft het brood

niet uit hun mond zouden sparen.

Nee, liefde, zegt God, dat verwondert me niet.

Maar wat me verwondert, zegt God, is de hoop.

Daar ben ik van ondersteboven.

Ze zien toch wat er in de wereld allemaal omgaat

en ze geloven

Traînée, pendue aux bras de ses deux grandes sœurs,
Qui la tiennent pas la main,
La petite espérance s'avance.
Et au milieu entre ses deux grandes sœurs
elle a l'air de se laisser traîner.
Comme une enfant qui n'aurait pas la force de marcher.
Et qu'on traînerait sur cette route malgré elle.
Et en réalité c'est elle qui fait marcher les deux autres.
Et qui les traîne.
Et qui fait marcher tout le monde.
Et qui le traîne.

Car on ne travaille jamais que pour les enfants.
Et les deux grandes ne marchent que pour la petite.
L'espérance fait reconnaître que la vie a un sens,
que l'être humain a du prix, que rien n'est fatal.
Que Noël brille dans vos yeux et réchauffe vos cœurs.

CHARLES PÉGUY (1873–1914)

dat het morgen allemaal omslaat.
 Wat een wonder is er niet voor nodig
 dat zij dat kleine meisje hoop
 nooit als overbodig
 ervaren
 maar met voorzichtige gebaren
 in hun hand en hun hart bewaren,
 een vlammetje dat keer op keer weer
 wankelt en dreigt neer te slaan
 maar altijd weer weet op te staan,
 en nooit wil doven.
 Soms kan ik mijn eigen ogen niet geloven.

Geloof en liefde zijn als vrouwen.
 Hoop is een heel klein meisje van niks.
 Zij stapt op tussen de twee vrouwen
 en iedereen denkt: die vrouwen houden
 haar bij de hand,
 die wijzen de weg.
 Maar daarvan heb ik meer verstand,
 zegt God, ik zeg:
 het is dat kleine meisje hoop
 dat al wat tussen mensen leeft
 hun heen en weer geloop
 licht en richting geeft.
 Want het is dat kleine meisje hoop
 – je ziet het zwak zijn, bang zijn, beven,
 je denkt soms dat het zo onooglijk is –
 het is dat kleine meisje hoop
 dat mensen zien laat, zien soms even,
 wat in het leven mogelijk is.

Het geloof, zegt God, waar ik het meest van hou,
 de liefde waar ik het meest van hou, is de hoop.
 Geloof, dat verwondert me niet.
 Liefde, dat is geen wonder.
 Maar de hoop, dat is haast niet geloven.
 Ikzelf, zegt God, ik ben er van ondersteboven.

FRANS VAN BLADEL (1922–2010)

Wat mogen we hopen?

Filosofische grondslagen voor een economie van de hoop

Is een ‘economie van de hoop’ meer dan een ‘vat vol illusies’ of – zoals de Grieken dachten – de ultieme kwaal die de goden verstoep hebben in de fameuze doos van Pandora? Hoop creëert immers verwachtingen die achteraf vaak uitdraaien op een nachtmerrie. Het *yes-we-can*-gevoel wekt wel een tijdje begeesting, maar verstikt daarna in allerlei obstakels en tegenstrijdigheden. Een serieus project ‘economie van de hoop’ kan dus niet zonder eerst na te denken over de *grenzen* van de hoop. In plaats van direct vele mooie ecologische en sociale doelen te formuleren, doen we er goed aan – zoals de filosoof Kant ons op het hart drukt – eerst de *kritische* vraag te stellen naar de mogelijkheden van hoop-vol denken.

DE DERDE VRAAG VAN KANT

Volgens Kant zijn er drie grote vragen die de een filosoof moet beantwoorden: Wat kan ik weten? Wat moet ik doen? Wat mag ik hopen? De strategie van Kant bestond erin telkens eerst na te gaan hoe onze vermogens werken alvorens de ‘wat-vraag’ aan te pakken. Om bijvoorbeeld de vraag ‘wat kan ik weten’ te beantwoorden, onderzocht hij eerst systematisch hoe het menselijk kenvermogen in elkaar zit, en kwam tot verrassende resultaten. Iets gelijkaardigs deed hij voor ons moreel oordeel. Kants onderzoek leverde ons twee van de beroemdste boeken op uit de westerse filosofie: de *Kritiek van de Zuivere Rede* (1781) en de *Kritiek van de Praktische Rede* (1788).

Maar de derde vraag, ‘wat mag ik hopen?’, is door Kant maar stiefmoederlijk behandeld. Een *Kritiek van de Hopende Rede* bestaat niet. Gelukkig is er wel een aanzet daartoe. In zijn derde en veel minder bekende *Kritiek van de*

Oordeelskracht (1790) legt Kant uit hoe wij mensen naast onze theoretische en morele rede nog een apart vermogen hebben waarmee we oordelen over schoonheid en over het doel en de zin van de dingen. Aanvankelijk wilde Kant zijn derde kritiek over de oordeelskracht de titel geven *Kritiek van de Smaak*. Mooi en lelijk, zin en onzin zijn immers subjectieve smaakoordelen, die volgens Kant daarom nog niet willekeurig zijn. Er zit een logica in. In onze esthetische oordelen bijvoorbeeld staan we niet alleen stil bij onze individuele emoties. We proberen de instemming van anderen te krijgen en dus tot een algemeen oordeel te komen. Hetzelfde gebeurt in onze natuurbeschouwingen. Terwijl de wetenschap de dingen causaal en wetmatig analyseert, zoeken we als spirituele wezens ook naar een diepere doelgerichtheid en bestemming in de werkelijkheid. Of zoeken wij in deze hoedanigheid naar wat we de ‘intrinsieke zin’ van de dingen noemen, die enkel met de subjectieve ogen van onze geest waargenomen kan worden. Kortom: zowel in kunst als in natuurbeschouwing gaan we *a priori* uit van de idee dat de wereld meer is dan een wetmatig gedetermineerde constructie. Zij is een ruimte die ons leven zin en doel kan geven. *Cultuur* is de expressie van dit herscheppend streven naar een zinvolle kosmos. In het zin-ontdekken en zin-geven vindt onze menselijke vrijheid haar concrete bestemming.

De stap naar een filosofie van de hoop zet Kant niet, maar met zijn theorie over het smaakoordeel opent hij toch een interessant spoor. Hopen is immers geloven dat het leven ondanks alle mislukkingen een zin en bestemming heeft. Hoop gaat dieper dan het verlangen naar succes. Hoop is, zoals Václav Havel zegt, *ergens voor werken omdat het goed is, niet alleen omdat het kans van slagen heeft*. Deze grondhouding steunt op de overtuiging dat we deel uitmaken van een ons overstijgend zinvol geheel. Dat de Verlichtingsfilosoof Kant ons een spoor toont om hoop, zingeving en kunst met elkaar te verbinden is des te merkwaardiger omdat hij doorgaat als kampioen van het rationele denken. Is de Verlichting niet het feest van het rationele denken? Kants *Kritiek van de Oordeelskracht* corrigeert dit eenzijdige beeld. De menselijke geest is niet alleen een algoritmisch denkende computer en evenmin een wetgevend systeem van normen en regels. De geest heeft ook andere vermogens. Met zijn spirituele vermogens is hij in staat zin en hoop in het leven te ontdekken.

Het is trouwens de moeite waard om enkele andere westerse Verlichtingsfilosofen te herlezen vanuit dit perspectief. Adam Smith bijvoorbeeld, de filosoof-vader van het economisch denken. Zijn *Theory of Moral Sentiments* (1759) legt de oorsprong van het morele oordeel in ons geestelijk vermogen tot empathie. Dat is zeker niet wat Kant beoogt. Het zuivere morele oordeel berust volgens hem op de wetgevende kracht van universele principes en niet op de wispelturige laag van onze subjectieve zin-gevoelens.

Het morele en het esthetische denken zijn voor Kant wezenlijk verschillend, terwijl voor Smith alle vormen van denken hun oorsprong hebben in een eigen soort gevoel (ook wetenschap en moraal!). Hoe verschillend ook, beide Verlichtingsfilosofen hechten groot belang aan verbeelding, empathie en smaak. In de schaduw van de Rationele Verlichting schuilt er blijkbaar nog een heel ander soort Emotionele Verlichting. Deze 'Verlichting van het gevoel' heeft zich verder ontplooid in het verzet van de Romantiek tegen de dominantie van de rede. Vandaag zoekt ze vooral in het ecologische bewustzijn en in de spirituele zoektocht naar het ware zelf een nieuwe expressie.

Maar kunnen we ons gedrag wel laten leiden door zulke subjectieve gevoelens van zin en hoop? *De gustibus non est disputandum*. Over smaken zullen we het nooit eens zijn. Hoe kan je waarheid dan verbinden aan subjectieve opinies, gevoelens en visies? Ik spring nu even over Kant heen naar Hannah Arendt, die Kants vraag in welke mate het geestelijk smaakoordeel ons kan leiden, terug opneemt. Arendt is bij ons vooral bekend voor haar kritiek op het totalitaire, nazistische en fascistische denken. Opgegroeid in Königsberg, de stad waar Kant zijn hele leven heeft doorgebracht, zoekt zij bij hem een fundament voor haar kritisch denken. Zij gelooft net zoals Kant dat wetenschap en moraal op zich onvoldoende zijn voor het funderen van een hoop-vol denken. Feiten en principes zijn belangrijk, maar een levensovertuiging kan niet zonder een innerlijke, subjectieve waarheid. Voor Hannah Arendt is het 'geestelijk smaakorgaan' niet alleen iets dat speelt in kunst en natuurfilosofie. In tegenstelling tot Kant en meer in de lijn van Adam Smith vormt het voor haar ook de kern van het sociaal-politieke leven. Door empathie en dialoog kunnen we ons persoonlijke en intuïtieve oordeel *representatiever* en dus algemener – in de zin van inter-subjectiever – maken. Het open, publieke debat is daarbij de plaats bij uitstek waar we onze opinies aan elkaar toetsen. We leren kijken naar de werkelijkheid vanuit vele standpunten, waardoor we onze subjectieve overtuigingen intern consistenter en representatiever maken. Hoop-vol denken veronderstelt dus altijd een collectieve vorm van onderscheiding. Net zoals de wetenschap een permanent proces van empirisch *evidence-based* onderzoek nodig heeft om ware en valse theorieën te valideren, zo doen 'denkers van hoop' beroep op een inter-subjectief, *experience-based* onderscheidingsproces om ware en valse hoop van elkaar te onderscheiden.

Als we het over een 'economie van de hoop' hebben, is het van belang de originele bron aan te duiden. Wetenschappelijke analyse en moraal zijn niet de ultieme bronnen. De bron is wel te vinden in wat Kant 'oordeelskracht' noemt en wat wij vandaag eerder als 'spirituele onderscheiding' aanduiden. Spiritualiteit is immers in zijn brede betekenis het vermogen van de mens om een universele en hoopvolle zin te ontdekken in zijn leven. Zonder

activering van onze spirituele vermogens vrees ik dat een economie van de hoop niet veel verder zal geraken dan *business as usual* verpakt als hoop.

Maar met dit alles is de eigen aard van de hoop nog niet gevat. De bron van hoop ligt dan wel in ons vermogen om zin te ontdekken in het leven; *wat* die hoop *inhoudt* blijft ongezegd. Wat is het doel van de hoop? In algemene termen is hoop de deugd die ons richt op de tijd als toekomst. 'Hopen betekent elk ogenblik alert zijn voor wat nog niet geboren is.' Een economie van de hoop vergt dus een spiritueel denken dat gericht is op het scheppen van toekomst. Maar ja, van welke toekomst?

DENKEN VANUIT DE TOEKOMST

Met de verwijzing naar een toekomst als het concrete doel van de hoop komen we dicht bij het veld van de economie. Ondernemen en groeien, beursverrichtingen en beleggingen, strategische beslissingen worden bepaald door toekomstverwachtingen op korte en lange termijn. De rationele *homo economicus* in elk van ons streeft ernaar planmatig zijn of haar geluk te optimaliseren. Precies daarom zijn we geneigd de ongrijpbare toekomst te herleiden tot een controleerbaar, meetbaar en beheersbaar concept. Een poging die helaas na verloop van tijd telkens weer mislukt omdat er onverwachte, nieuwe grenzen en tekorten opduiken. Zo leven we van de ene frustratie (crisis) naar de andere en maken van de economie *the dismal science* (de trieste wetenschap), zoals ze soms genoemd wordt. Willen we aan deze *tristesse* ontsnappen, dan is het dus essentieel voor een economie van de hoop om 'toekomst' anders te definiëren dan in termen van rationele nutsmaximalisatie.

Grosso modo kunnen we drie manieren onderscheiden om te denken vanuit de toekomst: prognose, utopie en hoop. De eerste is ons het meest vertrouwd: de wetenschappelijke prognose. Internationale klimaatpanels van wetenschappers meten op basis van feitelijke data de stijging van CO₂ op onze planeet en voorspellen de daaraan gekoppelde gevolgen. Tegelijk tonen zij ons dankzij hun inzicht in de oorzaken en wetmatigheden hoe we die koolstofemissies moeten beperken. Hetzelfde geldt voor Covid-19. Virologen voorspellen met de hulp van statistici wat we mogen verwachten en zeggen ons wat we moeten doen om het tij te keren. Maar onderhuids speelt bij al deze wetenschappelijke beleidsadviezen toch ook iets anders mee. Ze interesseren ons pas als ze in botsing komen met onze gedroomde toekomst. Pas als we ons bedreigd voelen zullen we hun advies raadplegen en volgen. Wetenschappelijk onderzoek naar de toekomst van insecten zal ons bijvoorbeeld weinig interesseren tenzij we echt bekommerd zijn om biodiversiteit. Anders gezegd: de toekomst die we wensen bepaalt de sociale

relevantie van het onderzoek. Meer nog: de gewenste toekomst sijpelt zelfs door in de selectie van concepten en data van de onderzoekers.

Waar wetenschappers de toekomst zien als een meetbare projectie van de feitelijke evolutie, zoeken utopische denkers naar de ideale toekomst. Een utopie is geen prognose, geen extrapolatie van feiten. Het is een product van onze verbeelding, een visionaire projectie van onze diepste wensen. Letterlijk betekent 'u-topie' 'wat geen plaats heeft' of wat (voorlopig) haaks staat op de feitelijke werkelijkheid. Utopie is een blauwdruk van de ideale samenleving en dus voedingsbodem voor politieke ideologieën en morele aanspraken. Het moeder-boek van de utopie is Thomas More's *Utopia*, een goede vijfhonderd jaar geleden gepubliceerd in Leuven (1516). Maar als filosofisch en literair procedé bestond het al veel langer. Zonder het woord te kennen ontwierp Plato in zijn dialoog over *De Staat* (318 voor Christus) een model van een ideale samenleving. Dat dit model haaks stond op de feitelijke werkelijkheid, ondervond Plato zelf al spoedig. Tot tweemaal toe uitgenodigd door de tiran van Syracuse om daar zijn ideale blauwdruk toe te passen, bleek de weerstand veel groter dan de bereidheid om in zo'n verlichte staat te leven. In latere dialogen deed Plato een aantal voorstellen om de kloof tussen de feitelijke en de gewenste samenleving te verkleinen. Maar het bracht weinig zoden aan de dijk.

Omdat utopieën soms ver afstaan van de realiteit worden zij wel eens afgedaan als fantasie. Maar of ze nu fantasie zijn of niet, ze hebben een grote maatschappelijke impact. Revolutionaire geesten gebruiken utopieën om de geschiedenis te doen kantelen, ten goede of ten kwade. Met het gevolg dat ze, alhoewel ontstaan als inspirerende ideeën, vaak eindigen als nachtmerries. Marx geloofde in een klasseloze samenleving als eindpunt van de proletarische revolutie maar Lenin, Stalin en Mao vertaalden het ideaal in een door de communistische partij gecontroleerde staatsdictatuur. Wee diegenen die niet passen in de revolutionaire blauwdruk.

Idealiter moeten prognose en utopie elkaar in balans houden, zodat geen van beide ontspoord. Daartoe moeten we de droom van een ideale samenleving systematisch confronteren met de feiten en daarbij een plan opstellen dat de transitie van de feitelijke naar de gewenste samenleving mogelijk maakt. Utopie, prognose en planning, dat lijkt wel de methode te zijn te zijn voor een economie van de hoop. En toch ...

De toekomst is weerbarstig. Ze laat zich niet zomaar vangen in het web van onze prognoses, utopieën en transitieplannen. Daarvoor zijn de mazen van het net te grof. De toekomst is meer dan een projectie van feiten. De term 'feit' is hier zelfs misleidend, want zolang iets niet bestaat is het per definitie geen feit. De toekomst is een niet-feit. De toekomst valt ook niet samen met onze idealen. De geschiedenis volgt helaas maar zelden het

ritme van onze idealen. Als de door ons geprojecteerde feiten of idealen slechts in beperkte mate gidsen zijn naar de toekomst, hoe kunnen we dan wel denken vanuit de toekomst? Hoop is een derde, eigensoortige weg.

In mijn boek *Kies voor hoop. Hoe spiritualiteit de economie kan veranderen* (2017) probeerde ik aan te tonen hoe hoop ontstaat op een oorspronkelijker niveau dan dit van de feiten en de idealen. Hoop verbindt ons met de scheppingsdynamiek van de tijd. Hannah Arendt noemt dit vermogen van de tijd om iets nieuws voort te brengen de *nataliteit* van de tijd. Waar de klassieke filosofie veel aandacht besteedt aan de eindigheid van de tijd, richt hoop onze aandacht op het vermogen van de tijd om *iets nieuws te scheppen*. Tijd als bron van onvoorspelbare creativiteit. Tijd als open horizon. Via ons intuïtief en reflexief bewustzijn kunnen we ons innerlijk of spiritueel verbinden met deze tijdsdynamiek waarvan we niet precies weten waar hij ons heen leidt.

Tijd als open horizon verschilt van de vertrouwde en reconstrueerbare tijdsconstructies zoals de mechanische en de biologische kloktijd. Of zelfs van de historische tijdsycli. Al deze vormen van tijd volgen een min of meer vastgelegd en herhaalbaar parcours. Ze maken de tijd meetbaar, voorspelbaar en maakbaar, wat ongetwijfeld nodig is om samen te leven. De tijdservaring van de hoop overstijgt echter deze geprogrammeerde tijds-kaders. Het valt op hoe deze creatieve tijdservaring van de hoop in de filosofie van de twintigste eeuw veel aandacht krijgt. Denk bijvoorbeeld aan de bekende filosofische werken *l'Evolution Créatrice* van Henri Bergson (1907), *Sein und Zeit* van Martin Heidegger (1927) en *Process and Reality* van Alfred North Whitehead (1929). Op het niveau van de bedrijfsethiek is het werk van de Duits-Amerikaanse hoogleraar Otto C. Scharmer *Theorie U. Leiding vanuit de toekomst die zich aandient* (2008) toonaangevend. Hij verduidelijkt hoe we toekomst als bron van zingeving kunnen integreren in processen van leiderschap en management.

Eén punt wil ik nog benadrukken. Als de toekomst in wezen onbekend is, dan moet dit ook in de methodes om de toekomst te denken een plaats krijgen. We moeten ernaar streven ons te verbinden met die 'onbekendheid', in plaats van de toekomst te herleiden tot wat we al weten of wat we wensen. 'Durf niet te weten', betitelde Thomas Hannes zijn interessante column in *De Standaard* van 5 augustus 2020, waarin hij pleitte voor een vorm van bescheiden denken in tijden van corona, een denken dat recht doet aan de complexiteit en hardnekkigheid van problemen en aan de onvoorspelbaarheid van de toekomst. Niet-weten is een houding van openheid voor de verrassende scheppingsdynamiek van de tijd. Het is de spirituele grondhouding van hoop en ondernemerschap.

PRAKTIJKEN VAN EEN ECONOMIE VAN DE HOOP

Meer dan theoretische beschouwingen kunnen enkele voorbeelden ons helpen om het eigen karakter van de dynamiek van hoop te herkennen. Ik beperk mij tot twee voorbeelden: het oudere maar nog steeds zeer relevante verhaal van Ricardo Semler en het recente *Drawdown*-project van Paul Hawken.

Ricardo Semler is een Braziliaanse ondernemer die in de jaren tachtig van de vorige eeuw het industriële familiebedrijf Semco van zijn vader overnam. Het bedrijf stond onder zware druk. Ricardo veranderde in de periode 1980–1991 drastisch het hele bedrijfsconcept dat door zijn vader volgens de klassieke regels van top-down management en strikte hiërarchie werd geleid. In plaats daarvan schafte hij alle hiërarchische structuren af, liet zijn medewerkers zelf hun werktijden invullen en hun werk organiseren, liet hen zelf in overleg hun salaris bepalen, maakte iedereen vertrouwd met de basisprincipes van boekhouding en balans lezen, gaf inzicht en toezicht in alle resultaten en communiceerde zeer transparant over alle bedrijfsplannen en problemen. Dit leek het verhaal te zijn van een zeer gedreven, voluntaristische leider die geen blijf meer wist met zijn dadendrang. Het omgekeerde is echter waar.

In een van zijn boeken (want Semler neemt de tijd om na te denken en boeken te schrijven), *The Seven-Day Weekend* (2003), bespreekt hij het principe *leading by omission*, dat een echo is van het taoïstische *wuwei* ofwel de kunst van het niet-doen en het niet-weten. Het niet-doen bestond er voor Semler in dat hij zoveel mogelijk delegeerde naar zijn medewerkers. Hij schiep een uitdagende ruimte voor hun verbeelding en creativiteit en pleitte voor sterke vormen van economische democratie: ‘In een fabriek waarin iedereen financieel betrokken is bij het succes, is het idee om ondergeschikten te vragen hun toekomstige bazen zelf te kiezen heel verstandig’. Het verbazende is dat het hier niet gaat om een klein ict-bedrijf maar om een industrieel bedrijf met enkele duizenden medewerkers (in 2010 ongeveer 5000). En dat die democratische zelfsturing werkte en werkt.

Semler was overtuigd dat de sleutel voor de toekomst lag in een heel andere manier van werken. Zo werken dat je er echt plezier in vindt en je werk een *seven-day weekend* wordt. Natuurlijk geldt dat er ook resultaten moeten zijn. Maar die zijn eerder gevolg dan doel. Werkplezier impliceert productiviteit, maar is vooral het resultaat van factoren als je eigen ding kunnen doen, wederzijds vertrouwen geven, tijd krijgen om te experimenteren, balans houden tussen werk, gezin en vrije tijd, enzovoort. Semler wilde voor alles zingeving in het werk versterken. Niet door daar veel theorie rond te spinnen, maar met behulp van een stroom van kleine verhalen over de meest onverwachte successen, ontmoetingen en tegenvallers. Hij onderstreept de

onbegrepen rol van toeval, 'serendipiteit' (de gave om toevallig waardevolle dingen te ontdekken) en de functie van de intuïtie.

Over de intuïtie schrijft hij 'dat ze gemakkelijk leidt tot vergissingen, maar vermoedelijk minder vaak dan de op getallen gebaseerde besluitvorming'.² Waar de traditionele bedrijfskunde informatie gebruikt om exacte prognoses te maken, ziet Semler informatie als een hulpmiddel om onze intuïtie te ondersteunen. We hoeven onze tijd niet te verliezen met minutieus uitgewerkte meerjarenplannen. Die komen toch niet uit en verhinderen ons flexibel te denken. Wel moeten we permanent voeling houden met de levende toekomst. Dit is wat Otto C. Scharmer in zijn standaardboek *Theorie U 'presencing'* noemt en wat Ricardo Semler aanduidt als *rambling into the future of visiting the future*.³ Dwalen in de toekomst zonder zelf een a-priori doel voorop te stellen. Dit is geen blind ronddwalen. Het is een 'denken zonder handvaten' (H. Arendt) of positief uitgedrukt: zich verbinden met de scheppingsdynamiek van de tijd als toekomstig veld van mogelijkheden. Het is hoop-vol denken.

Het andere, meer actuele voorbeeld is het *Drawdown*-project van Paul Hawken. Wat het project zo uniek en hoop-vol maakt is het feit dat het de drie manieren van denken vanuit de toekomst met succes combineert: prognose, utopie en hoop. In die zin is de subtitel van deze bestseller misleidend: *Drawdown. The Most Comprehensive Plan Ever Proposed to Reverse Global Warming* (2017). Zoals Paul Hawken in zijn toelichting zelf corrigeert:

Onze organisatie heeft geen plan gemaakt of uitgestippeld. Dit gaat ons vermogen te boven en we hebben onszelf niet een dergelijk mandaat toegekend. In ons onderzoek vonden we een plan, een reeds in deze wereld voorhanden zijnde blauwdruk onder de vorm van collectieve menselijke wijsheid. Deze manifesteert zich in allerlei handige praktijken en technologieën die voor iedereen toegankelijk zijn, economisch haalbaar en wetenschappelijk gevalideerd.⁴

Op minstens twee belangrijke punten onderscheidt dit 'plan' zich van andere klimaatplannen.

Het vertrekt ten eerste niet van de angst voor een komende catastrofe noch van de doelstelling, deze ramp te weren door de CO₂-uitstoot te verminderen of te vertragen. De opwarming van de aarde is geen fatale ramp: *global warming is happening for us*. Het is een atmosferische transformatie die ons inspireert om alles wat we doen en maken te veranderen en te herdenken. Zij vereist een permanent onderscheidingsproces met inzet van wetenschap en ervaringskennis. Het onderzoek zelf selecteert 100 projecten en rangschikt hen naar orde van efficiëntie om het *drawdown*-punt te bereiken, dat wil zeggen: het punt waar de globale opwarming haar piek

heeft bereikt en omslaat in een neerwaartse beweging. Maar naast de verzameling van wetenschappelijk gevalideerde projecten is ook ruimte gelaten voor het niet-weten, voor het onverwachte. In het laatste deel van het boek, onder de titel 'Coming Attractions', worden projecten (20% van het geheel) gepresenteerd met een marge van speculatieve kennis.

Het tweede onderscheidende kenmerk is het democratische karakter van het hele project. Paul Hawken hecht veel belang aan taal en communicatie: het project richt zich niet tot gespecialiseerde wetenschappers maar tot het brede publiek. De staf bestaat uit wetenschappers en schrijvers. Verder zijn betrokken: een netwerk van jonge *research fellows*, vaak gevorderde en bekwame studenten in diverse deelgebieden; een groep 'essayisten' die voeling heeft met de bredere dynamieken in de samenleving; en ten slotte een Raad van Bestuur en een groep steunende stichtingen. Het project werkt met een relatief beperkt budget.

Meer dan in andere projecten heb ik in *Drawdown* een geloofwaardige dynamiek van hoop ervaren. Op de eerste pagina in het boek staat een iconische foto van een jong meisje uit Noord-Kenia afgedrukt. Met haar krijgt de onbekende toekomst geen plan maar wel een gezicht. '*Her picture has been our talisman calling us daily to the work that we do*'.⁵ Het is wat de dichter Charles Péguy het 'kleine meisje hoop' noemt. Toen het SPES-forum twee jaar geleden het project 'Economie van de Hoop' lanceerde, was dit vanuit de overtuiging dat in tijden van crisis de spirituele methodiek van het niet-weten – of positief uitgedrukt de dynamiek van de hoop – een plaats moet krijgen in wetenschappelijk onderzoek, economie en politiek. In plaats van ons te laten verlammen door angst voor het onbekende is het beter – zoals in het project *Drawdown* en in het Semler-verhaal gebeurt – het onbekende als uitgangspunt te nemen voor het transformeren van de werkelijkheid. ■

1 Erich Fromm, 1968.

2 Ricardo Semler, 2003, blz. 250.

3 Ricardo Semler, 2003, blz. 233.

4 Paul Hawken, 2017, blz. x.

5 Paul Hawken, 2017, blz. x1.

LITERATUUR

- HANNAH ARENDT, *Oordelen. Lezingen over Kants politieke filosofie, Krisis/Parrèsia*, Amsterdam, 1996.
- LUK BOUCKAERT, *Kies voor hoop. Hoe spiritualiteit de economie kan veranderen*, Garant, Antwerpen, 2017.
- LUK BOUCKAERT, 'Bedrijfsspiritualiteit als 3D-ethiek'. In *Tijdschrift voor Geestelijk Leven*, 2020 (76), nr 3, blz. 5–17.
- ERICH FROMM, *The Revolution of Hope, Toward a Humanized Technology*, Harper Collins, 1968.
- PAUL HAWKEN (red.), *Drawdown. The Most Comprehensive Plan Ever Proposed to Reverse Global Warming*, Penguin Books, New York, 2017.
- IMMANUEL KANT, *Kritiek van het oordeelsvermogen*, Boom, (1790) 2009.
- OTTO C. SCHARMER, *Theorie U. Leiding vanuit de toekomst die zich aandient*. Christofoor, Zeist, 2009.
- RICARDO SEMLER, *The Seven-day Weekend. A Better Way to Work in the 21st Century*, Random House, Londen, 2003.

Een wereld die het leven ondersteunt

Een interview met Roy Straver

INTERVIEW

Roy Straver is ingenieur en directeur van de Drawdown Europe Research Association. ‘Drawdown’ staat voor het moment waarop het gehalte aan broeikasgassen in de atmosfeer zijn hoogste punt heeft bereikt en jaarlijks begint te dalen. Het is een voorwaarde voor het herstellen van de natuurlijke koolstofcyclus en voor het keren van de opwarming van de aarde. Het onderzoek van de Drawdown laat zien dat we met bestaande, economisch haalbare klimaatoplossingen de broeikasgassen in de atmosfeer voldoende kunnen laten zakken. Roy Straver was een zeer gewaardeerd spreker tijdens het openingswebinar van de Leerstoel Economie van de Hoop en daarom nodigden wij hem graag uit voor een interview.

We weten allemaal dat onze planeet in een grote ecologische crisis verkeert. Is er hoop voor ons klimaat?

“Het Chinese teken voor crisis bestaat uit twee delen: Gevaar en Kans. Al meer dan vijftig jaar proberen wetenschappers middels klimaatmodellen de wereld beter te begrijpen, maar weinig van deze modellen zijn nuttig of bruikbaar. En nog minder modellen zijn betekenisvol voor het sturen naar een toekomst die we willen. Waar de focus op het probleem onze blik op de wereld fragmenteert, biedt een blik op de oplossingen een weg naar verbinding. De meeste oplossingen om het klimaatprobleem te keren, geven namelijk resultaten die verder gaan dan het verminderen, vervangen of vastleggen van broeikasgassen alleen. Ik wil de enorme kansen belichten

die kunnen leiden tot een waardige, gezonde en welvarende wereld – juist nu de mensheid wordt geconfronteerd met toenemende problemen en uitdagingen.”

Geloof u niet dat de problemen ons te zeer moedeloos maken?

“We leven in een tijd waarin alle uitdagingen dagelijks aan ons worden gepresenteerd door een enorme stroom van informatie. De meeste rapporten op het gebied van duurzaamheid beginnen met het opsommen van de ontmoedigende exponentiële statistieken; dat de stabiliteit van ons klimaat in gevaar komt door het naderen van onomkeerbare *tipping points*; de ongelijkheid neemt toe; we bevinden ons midden in de ‘*6th mass-extinction*’; hulpbronnen worden steeds schaarser, en nog veel meer feiten.”

Wat zijn uw gedachten over de diepste oorzaken van dit probleem?

“We bevinden ons in een perfecte storm van een crisis, en beginnen ons maar net te realiseren dat deze niet beperkt is tot de natuur om ons heen. De crisis betreft namelijk al het leven op aarde. De bodem, bossen, oceanen, bijen, vissen, mensenlevens en insecten. Ook beïnvloedt zij ons eigen leven: hoe we contact hebben van mens tot mens, hoe we werken, naar school gaan en ons land besturen. Afhankelijk van ons wereldbeeld zien we een sociale crisis, een politieke of een culturele crisis, een morele crisis, biodiversiteitscrisis, evenals een crisis van de democratie, van de hedendaagse wetenschap en van ideologieën, en van het dominante economische systeem.

Al deze crises hebben dezelfde oorsprong en impact: de manieren waarop we de menselijke beschaving organiseren en in stand houden, maken het leven op aarde structureel stuk. Het fundament van het leven is aan het instorten, omdat de omstandigheden waaronder het leven gedijt – zoals een stabiel klimaat en een rijk web van levende wezens – snel achteruitgaan. Hiermee neemt het leven niet alleen af; het verdwijnt. Zowel op land als in de zee, met een domino-effect in de menselijke gezondheid, de samenleving, onze steden, politiek en, het meest duidelijk: de aarde en haar atmosfeer. Dit is de oorzaak van verlies en lijden, zowel individueel als collectief.”

Als we u goed begrijpen, zegt u:

klimaatontwrichting is één van de symptomen van het probleem?

“Juist. Een feedback van de aarde dat er iets mis is. De natuur en de mensheid bestaan uit complexe netwerken en relaties. Deze houden ons in leven, en zonder deze netwerken en relaties sterven onze bodems, oceanen, samenlevingen en culturen. Vitale verbindingen worden verbroken tussen mens en natuur, binnen de natuur zelf, en tussen mensen, religies en culturen. Dit is de wortel van de klimaatcrisis. En dit is ook de wortel van de Covid-crisis.

Waar de snelle verspreiding van Covid-19 ons wakker schudt, verandert de wereld om ons heen snel en drastisch. De kennis en informatie over de mogelijkheden om de samenleving werkelijk te transformeren zijn gefragmenteerd. De Edelman Trust Barometer laat zien dat 4 op de 5 mensen wereldwijd denken dat ‘het systeem’ kapot is, en dat 2 op de 3 mensen denken dat de toekomst alleen maar erger zal worden. Dit betekent dat miljarden mensen een gemoedstoestand hebben bereikt waarin ze hun regeringen en de algemene samenleving niet meer vertrouwen. We verdrinken als het ware in informatie die ons bewustzijn overspoelt, terwijl onze verbinding met de echte wereld om ons heen steeds meer verzwakt. Dit zorgt er niet alleen voor dat we onze aandacht verliezen, het beïnvloedt ook onze verbeelding: het vermogen om ons te kunnen voorstellen wat we kunnen creëren, verdwijnt.”

Wat kan Drawdown hiertegen doen?

“Drawdown haalt ons uit deze gemoedstoestand, door ons te herinneren aan wat wij kunnen en willen, door te helpen verbeelden hoe we kunnen bijdragen aan een gezonde levende wereld. In plaats van het gevaar om maar te blijven modelleren, is het veel productiever om de enorme kansen te benadrukken die kunnen leiden tot een nieuwe, schone en welvarende wereld. Dit is het uitgangspunt van Project Drawdown.”

Waar komt de naam ‘Drawdown’ vandaan?

“De naam verwijst naar het moment in de tijd waarop het gehalte broeikasgassen in de atmosfeer systematisch begint te dalen. De initiatiefnemers van het gelijknamige project hebben, samen met ruim 85 onderzoekers en wetenschappers, onderzocht, geanalyseerd en berekend wat er voor nodig zou zijn om het klimaatprobleem te keren. Het resultaat was verbluffend: de meeste oplossingen bieden resultaten die veel verder gaan dan het verminderen, vervangen of vastleggen van broeikasgassen. Ze verhogen niet alleen het financiële rendement, maar verbeteren ook de gezondheid, zorgen voor meer banen en herstellen de bodem. De rode draad van het project is dan ook het verbinden van contexten, sectoren en het doorbreken van specialistisch onderzoek dat enkel in silo’s gebeurt. Dit leidt ertoe dat oplossingen elkaar gaan versterken en voeding gaan bieden aan de verbeelding. Dit noemen we *multipotente oplossingen*: ze creëren gunstige omstandigheden voor leven, en lossen onderweg het klimaatprobleem op.”

In maart 2020 publiceerde het onderzoeksteam van project Drawdown een nieuwe onderzoeksupdate, te downloaden op www.drawdown.org. Wat zijn de conclusies van deze update?

“Deze publicatie, de *Drawdown Review*, bouwt voort op een eerdere analyse van 2017 en houdt rekening met het snel evoluerende landschap van klimaatoplossingen die sindsdien beschikbaar zijn gekomen. Om *drawdown* te bereiken blijkt dat we niet alleen onze emissies snel moeten verminderen naar nul, maar dat daarnaast de natuurlijke oplossingen om broeikasgassen vast te leggen (*carbon sinks*) moeten worden versterkt. Slechts 59% van de broeikasgassen die we uitstoten blijft in de atmosfeer, 24% wordt opgenomen door onze bossen en bodems, en minstens 17% komt terecht in de oceanen. Als we de natuur helpen groeien, kunnen we deze *carbon sinks* versterken en daarmee CO₂ uit de atmosfeer onttrekken middels fotosynthese. Van regeneratieve landbouw tot algenkweek, het verwerken van mineralen als olivijn, *agro-forestry*, voedselbossen en *sea farming*. De natuur leeft, en natuurlijke oplossingen kunnen herstellen wat eerder verloren is gegaan.

Ook het belang van de parallel geïmplementeerde oplossingen wordt opnieuw benadrukt: er zijn niet 10 of 20 oplossingen nodig, maar een heel systeem van oplossingen. De bevindingen in de *Drawdown Review* laten zien dat we de opwarming van de aarde tussen 2045 en 2065 kunnen stoppen. Daarmee worden de doelen uit het Parijs Akkoord om de wereld onder de 1,5 of 2 graden Celsius opwarming te houden, behaald.

Opvallend is dat met name enkele van de krachtigste klimaatoplossingen nog relatief weinig aandacht krijgen op het wereldtoneel. Waaronder de vermindering van voedselverspilling en meer plantrijke diëten, die samen tevens ontbossing en bijbehorende emissies tegengaan; het voorkomen van lekken en het verbeteren van de afvoer van chemische koelmiddelen, die een zeer potent broeikasgas zijn en waarvan het gebruik naar verwachting aanzienlijk zal groeien; het herstel van gematigde en tropische bossen, die enorme *carbon-sinks* en bronnen van leven zijn; en de toegang tot hoogwaardige zorg en educatie en tot hoogwaardig en inclusief onderwijs. Dit zijn primaire mensenrechten die vele gunstige effecten hebben op het klimaat.”

Heeft het uitgevoerde onderzoek reeds geleid tot concrete maatregelen?

“Om het klimaatprobleem te keren, richten we ons op de menselijke behoeften van dit moment, niet op mogelijke catastrofes in de toekomst. De door Project Drawdown gepresenteerde oplossingen geven inspiratie en zijn voeding voor educatie en verbeelding. Weten wat er kan, schept de ruimte voor implementatie. Daarom is in 2019 Drawdown Europe gestart, een initiatief van EIT-Climate-KIC, het Duitse Energieagentschap (DENA), Stichting Climate Cleanup (initiatiefnemer van de Nederlandse vertaling van het

boek *Drawdown*) en een vereniging van onderzoekers en wetenschappers. Drawdown Europe vertaalt de benadering en modellen van het boek *Drawdown* naar de lokale, regionale en sectorale context binnen Europa, want de actie vindt in het hier en nu plaats, binnen een specifieke of lokale context.

Door de wereldwijde Drawdown-oplossing naar iedere context te kunnen uitbreiden, creëren we een kansenmodel. Investeerders, beleidsmakers, bedrijven, regio's en steden kunnen oplossingen voor hun situatie identificeren, prioriteren, scenario's en implementatietrajecten maken, en investeringen en beleidsbeslissingen beoordelen. Hierdoor kan men weer op een positieve manier relateren aan de wereld om zich heen."

Aan welke noodzakelijke voorwaarden moet volgens u voldaan zijn voordat er echt een nieuwe start gemaakt wordt?

"We kunnen nog altijd kiezen voor een wereld die het leven ondersteunt. Kiezen voor het leven betekent het opbouwen van een regeneratieve samenleving. De oplossingen zijn er, het enige wat we hoeven te doen is de collectieve wil creëren. Hiervoor moeten we ons afvragen wat we van waarde vinden, binnen ons leven en binnen de maatschappij.

Deze transformatie naar een regeneratieve samenleving moet bewust gebeuren, en we hebben elkaar nodig. Als je goed kijkt, is de nieuwe start al gemaakt. Alle oplossingen die in het boek worden genoemd bestaan al, en zijn reeds aan het uitbreiden. De oplossingen sluiten aan op het handelingsperspectief van gebruikers en op de implementatiemogelijkheden van geografische regio's. Met een groeiend netwerk van onderzoekende partijen in heel Europa vullen we het model aan met lokale data om nog betere inzichten te kunnen bieden. Door de continue feedback creëren we een levend en lerend systeem van relevante klimaatoplossingen."

U had het hiervoor over 'silo's', maar u spreekt ook over netwerken. Wat doet uw project om die silo's te doorbreken?

"Drawdown Europe presenteert niet alleen oplossingen om te implementeren, maar wil ook de kennis met werkelijke ervaring en actie verbinden door groepsprocessen te faciliteren. Middels workshops komen onderzoekers, beleidsmakers, financiële experts, financiers en anderen rond een geografisch gebied of sector samen om de stappen naar Drawdown daadwerkelijk te integreren binnen een omgeving of organisatie: de vertaalslag van de wetenschappelijke en virtuele ruimte naar een echte omgeving, met echte verantwoordelijkheden."

Hoe zorgt u in het project dat ook die groepen niet blijven steken in angstaanjagende informatie en modellen?

“Samen maken we bewust wat de waarden, gewoonten en begrippen zijn die ten grondslag liggen aan hoe we onze organisaties opzetten. Wanneer het begrijpen van de informatie samenkomt met het relateren aan de omgeving (het ervaren), wordt informatie tot wijsheid gemaakt en komen sterke beslissingen naar boven. Dan is er een veilige omgeving om een discussie te voeren over wat wij van waarde vinden binnen onze maatschappij, en dan kunnen we daar op sturen. Als we actief onze waarden in de wereld brengen en onze intentie richten op de wereld die we willen, creëren we een mooiere, gezondere en meer rechtvaardige wereld, en dan lossen we onderweg het klimaatprobleem op.”

Kunnen individuen zelf iets doen? Bijvoorbeeld de lezer van dit stuk?

“In plaats van enkel treurig te reageren op de crisissymptomen in de wereld om ons heen, nodigen we iedereen uit om samen een nieuwe realiteit te creëren. We nodigen iedereen uit om met ons mee te gaan op deze reis. Om samen te werken aan de opbouw van een wereld die zo mooi is dat we ons niet hoeven afvragen of ze het waard is om gered te worden. Dus ja, ik zou de lezer van dit interview persoonlijk willen vragen: kiest u om te kijken naar het gevaar, of naar de kansen? Onderzoekt u zelf wat Drawdown voor uw situatie betekent, of sluit u aan bij Drawdown Europe. Want uiteindelijk zal de toekomst niet vanzelf aan een paar modellen ontspruiten; de toekomst moet voortgebracht worden in het heden, in het echte leven. Laten we samen kiezen voor een wereld die het leven ondersteunt.” ■

Een radicale economie van de hoop

Van de filosofie en theologie van de hoop naar Hopepunk

‘Nu echter blijven geloof, hoop en liefde,
de grote drie, maar de liefde is de grootste.’

(1 Korinthiërs 13:13)

Theoretisch zal Paulus waarschijnlijk gelijk hebben, maar twintig eeuwen later blijft deze ‘liefde’ nog steeds staan wenken aan de einder van een utopische horizon, een uiteindelijk streefdoel dat we inderdaad nooit uit het oog mogen verliezen.

Het geloof, zeggen gelovigen, is een gave, wat betekent dat deze deugd niet iedereen is gegeven. In de praktijk hebben gelovigen en ongelovigen keer op keer bewezen dat religieuze én seculiere overtuigingen minder doorwegen dan de moed om, wanneer het erop aankwam, het goede en moreel juiste te doen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden Joden gered door communisten én diep gelovige christenen – overigens zijn er ook moslims die Joden gered hebben – en stonden er aan de overkant helaas meer dan voldoende kampbewakers en beulen die zich bewust christenen of atheïsten (‘heidenen’) noemden om ons voorgoed in de war te brengen. Daarom begrijp ik niet dat er vandaag nog streng gelovigen en positivistische antiklerikalen bestaan die zich alleen daarom ethisch superieur voelen. Wanneer iemand zegt dat zij zich door haar geloof of filosofische overtuiging (een onhandig eufemisme voor atheïsme) gemotiveerd voelt, respecteer ik dat uiteraard. Indien ze daar echter als de farizeeër in de parabel aan toevoegt dat ze ‘daarom’ ook beter is dan de anderen, haak ik meteen af.

Dus blijft alleen de hoop over. Niet als de grootste deugd, maar als de enige die we zelf enigszins kunnen sturen. Want hoop heeft altijd te maken met cultuur, en cultuur vereist de actieve, bewuste ingreep van de mens op de ‘gegeven’ natuur. Hoop is daarom niet hetzelfde als dagdromen of *wishful thinking*, en evenmin hetzelfde als een passieve, fatalistische verwachting van een tussenkomst uit illusoire hogere sferen. Je kan alleen van authentieke hoop spreken, wanneer je er zelf alles voor gedaan hebt om iets voor jezelf of de wereld ten goede te veranderen. In deze zin is hoop bijna altijd onvermijdelijk ‘economisch’, in de zin van zorgend voor de goede huishouding in je eigen leven en die van de gemeenschap. Daarom heeft deze fragiele deugd, die zo makkelijk tot ontgoocheling kan leiden, al eeuwen een centrale rol in ons denken en handelen gespeeld.

Omdat een summier overzicht van die rol alleen al in de westerse geschiedenis, zeg maar van de profeet Jesaja en een tragische figuur als Antigone tot vandaag, makkelijk een aantal volumes zou vullen, beperk ik me tot drie moderne varianten ervan: de *filosofie* van de hoop van de Duitse marxist Ernst Bloch, de *theologie* van de hoop van zijn Tübinger collega en lutheraans theoloog Jürgen Moltmann en, zo ongeveer sinds 2018, de zogenaamde *Hopepunk* van een groeiend aantal hedendaagse rappers, podiumkunstenaars, dichters en auteurs van sciencefictionverhalen. Dat dit geen arbitrair amalgaam is *pour les besoins de la cause* (oftewel ideologische recuperatie), bewijzen expliciete verwijzingen vanuit deze geëngageerde, anarchiserende kunstenaarswereld naar de Hegeliaans geformuleerde en dus niet meteen makkelijk toegankelijke teksten van Ernst Bloch.

ERNST BLOCH

Ernst Bloch (1885–1977) werd als filosoof geïnspireerd door drie bronnen: het rationalistische verlichtingsdenken van Georg Wilhelm Friedrich Hegel tot Karl Marx; de joodse mystiek van Isaak Loeria; en een lange rij van christelijke ketteren en dissidenten zoals Joachim de Fiore in Italië, Thomas Müntzer in Duitsland en de Levellers en Diggers in Engeland. Dit maakte hem zijn leven lang *persona non grata* bij de diverse machthebbers en dwong hem driemaal te emigreren: als antimilitarist tijdens de Eerste Wereldoorlog, als jood en marxist tijdens het Naziregime en, ten slotte, als kritisch opponent van het ‘reëel bestaande socialisme’ uit de toenmalige stalinistische DDR. Dat hij zijn belangrijkste werk, *Das Prinzip Hoffnung*, tijdens zijn ballingschap in de Verenigde Staten schreef, was een sterk signaal. Hij maakte daar een onderscheid tussen een vaag optimisme (*‘alles sal reg kom’*) en een taaie, geïnformeerde en op de concrete toekomst gerichte hoop. Een hoop die niet blind is voor de vaak aanstekelijke en breed ver-

spreide hopeloosheid in ons persoonlijk leven en in de maatschappij; een hoop die niet alleen weet dat het anders kan, maar ook dat het al zo vaak in onze geschiedenis anders is geweest. Zoals Friedrich Nietzsche op zoektocht ging naar geniale voorlopers van de komende *Ueberschensch*, zocht en vond Bloch overal – in de Bijbel, in de ketterse sekten, in de wetenschap, de literatuur en de kunst, in de ontwikkeling van ons wetenschappelijk inzicht doorheen de geschiedenis – sporen van wat ‘nog niet heeft plaatsgevonden’, maar door onze collectieve inspanning, een combinatie van intelligentie en koppigheid, dichterbij gebracht kan worden.

JÜRGEN MOLTSMANN

Jürgen Moltmann (1926) was in Tübingen een veertig jaar jongere collega en vriend van Ernst Bloch. Hij heeft niet alleen het concreet utopische denken van de atheïst Bloch op zijn eigen protestantse christendom toegepast, maar hij heeft daarmee ook een essentiële impuls gegeven aan de zogenaamde *Bevrijdingstheologie* die kerk en maatschappij in het toen nog sterk feodale Latijns-Amerika grondig heeft beïnvloed, ook al hebben de verenigde reacties van de katholieke kerk (Johannes-Paulus II) en de conservatieve autoritaire regimes en dictaturen, van Brazilië en Chili tot Argentinië, er alles voor gedaan om dat hoopvolle tij te keren.

Moltmanns *Theologie van de hoop* (1954) gaat uit van de stelling dat in het christendom het geloof weliswaar ‘prioritair’ is, maar de hoop ‘primeert’. Zonder de kennis van Christus door het geloof, wordt de hoop een utopie die zich in de leegte uitstrekt. Maar zonder de hoop verkwijnt het geloof; het wordt ‘een beetje geloof’ en uiteindelijk een dood geloof. Deze synthese gaf het traditionele geloof in Latijns-Amerika, Azië en Afrika een nieuw elan en een uitgesproken sociale dimensie. Het geloof werd niet vervangen door het atheïstische marxisme, zoals de kerkleiders en politici gevreesd hadden, maar die marxistische invalshoek betekende een verrijking voor een evangelisch christendom.

HOPEPUNK

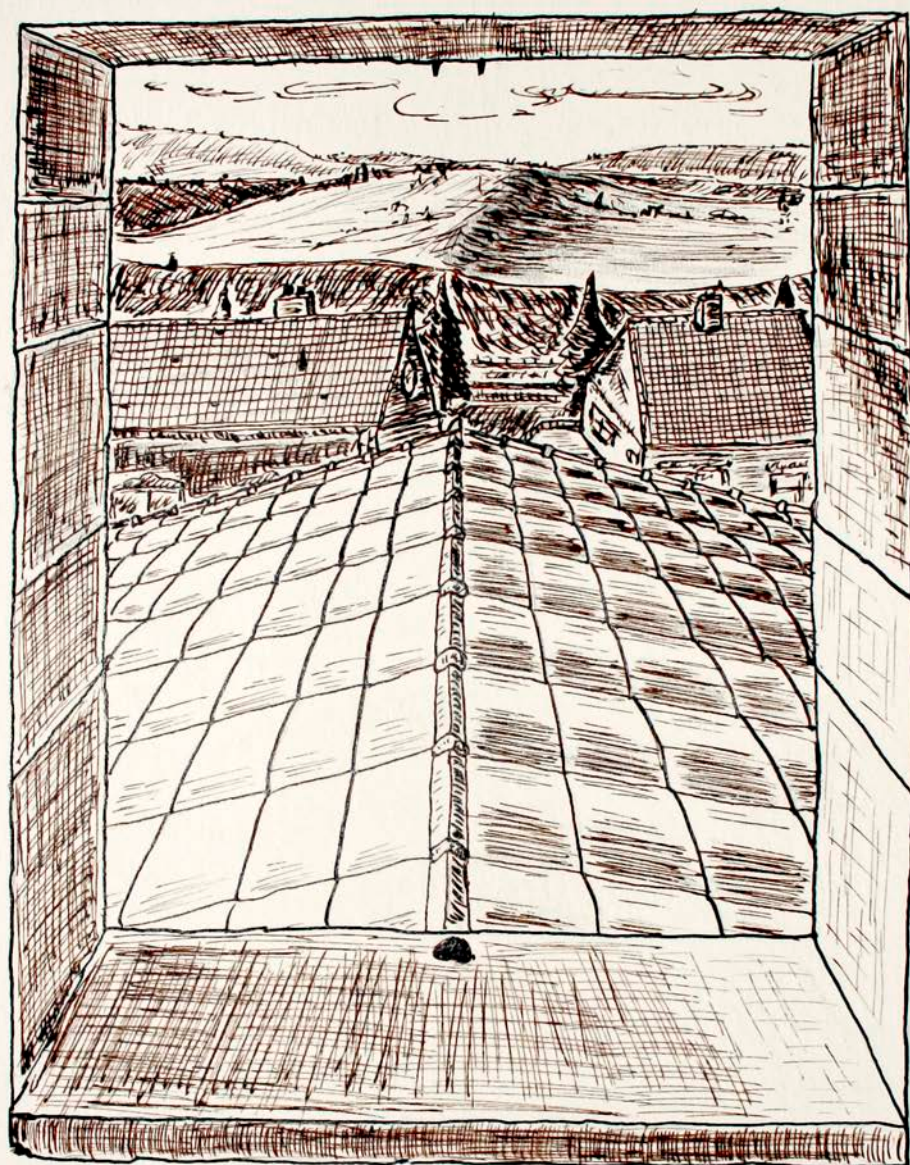
In juli 2017 schreef de Amerikaanse sciencefictionauteur Alexandra Rowland, intussen bekend geworden door *A Conspiracy of Truths* (2018), op de socialenetwerksite Tumblr de volgende kreet: ‘*The opposite of grimdark is Hopepunk. Pass it on.*’ Later verschaftte Rowland, daartoe aangepord door haar Tumblr-volgers, hierover meer uitleg:

Hopepunk says that genuinely and sincerely caring about something, anything, requires bravery and strength. Hopepunk isn't ever about submission or acceptance: It's about standing up and fighting for what you believe in. It's about standing up for other people. It's about DEMANDING a better, kinder world, and truly believing that we can get there if we care about each other as hard as we possibly can, with every drop of power in our little hearts. [op Tumblr]

Intussen heeft deze beweging van sciencefictionauteurs en rappers zich met de snelheid van de sociale media verspreid over Noord-Amerika en Europa. Deze beweging berust op het toch wel schokkende inzicht dat de realiteit op zich al hopeloos en grimmig genoeg is, en dat hun controversiële kunst daar niet veel aan toe te voegen heeft. Deze kunstenaars moeten daarom opnieuw de nadruk leggen op het verzet tegen deze rampzalige ontwikkeling, die een fataal gevolg is van de combinatie van neoliberalisme en verwaarlozing van het milieu: 'Hopepunk heeft alles te maken met gewapend (*weaponized*) optimisme'.

Hopepunk is een artistiek, geweldloos verzet tegen de huidige trends en de kunst die dat pessimisme nog versterkt. Dit verzet kan niet zonder de hoop – vandaar de naam. Een aantal van hun prominente kunstenaars vinden de belangrijkste en bruikbaarste ideeën en argumenten voor deze hoop bij denkers als onder meer Ernst Bloch, nu het postmodernisme grotendeels is opgeslorpt door het heersende systeem. De Hopepunk-auteurs beogen het omgekeerde van nihilisme of conformisme en willen deze boodschap van 'gewapende' – ik zou zeggen: geïnformeerde en beargumenteerde – hoop ook onder hun jeugdig publiek verspreiden. De cirkel is daarom niet helemaal rond, want we hebben hier te maken met een voorlopig nog klein segment van de sciencefiction- en rapscene, maar de toekomst lijkt daardoor toch iets meer open dan onlangs nog werd gedacht. Vooral: zij bereiken een generatie die zich merkwaardig genoeg niet door de trendy somberheid van hun voorgangers laten beïnvloeden, rebellen die zich 'heerlijk veilig' in een modieus en dus conservatief pessimisme konden wentelen, 'veilig' omdat ze de bestaande sociaaleconomische en ecologische orde niet bedreigden, integendeel. Het is deze generatie waarvan enkele vertegenwoordigers aan een nieuwe economie van de hoop zullen moeten bouwen, mensen die het onderscheid kennen tussen extreem en radicaal, tussen adolescente rebellie en duurzaam engagement.

Het is maar de vraag of de nieuwe economie van de hoop radicaal genoeg zal zijn om daaraan bij te dragen, want *kurieren am Symptom*, dat wil zeggen werken aan een cosmetische make-over van het kapitalistisch systeem die de kern van de zaak niet in vraag stelt, is gedoemd om te mislukken. ■

Zijn we verkeerd aan het hopen?

We horen wel eens dat we onze kinderen ‘hoop’ moeten brengen voor hun toekomst. Hoop lijkt in sombere tijden soms het enige redmiddel. De jonge klimaatactiviste Greta Thunberg verzette zich tijdens het World Economic Forum vorig jaar echter sterk tegen dit soort uitspraken: *‘I don’t want your hope’*, riep ze de aanwezigen toe, *‘I want you to act’*. Het onderscheid dat Thunberg hier maakt tussen hopen en handelen roept een interessante filosofische vraag op: wat is hoop precies? En hoe verhoudt die zich tegenover het menselijke handelen in de economische context van vandaag? De geschiedenis van de filosofie leert ons dat het statuut van hoop nauw verbonden is met de manier waarop wij onszelf opvatten als ‘mens’ en hoe wij de ‘wereld’ zien waarin we leven. De vraag dringt zich dan ook op hoe ons huidige mens- en wereldbeeld, inherent aan de hedendaagse economie, het statuut van hoop bepaalt.

Maar hoe moeten we die hedendaagse economische context begrijpen? Het typische gebruik van digitale instrumenten om de samenleving te sturen, lijkt daarvoor een onmiskenbaar element. Het gebruik van informatie- en communicatietechnologie is op zich niet eigen aan onze tijd – ook het schrift, de boekdrukkunst en rooksignalen behoren tot haar geschiedenis –, maar de ontwikkeling ervan in de laatste decennia laat toe te stellen dat ICT steeds diepgaander alle onderdelen van ons leven is gaan bepalen. James Beniger, een Amerikaans historicus, beschreef in *The Control Revolution* op vakkundige wijze de manier waarop economische structuren in de samenleving altijd al verweven zijn met technologische ontwikkelingen. Meer bepaald beargumenteert hij dat we in de twintigste eeuw twee communicatierevoluties hebben doorstaan, die beide een reactie waren op een

‘controlecrisis.’ Beniger merkt op dat er zich aan het einde van de negentiende eeuw een sterk besef ontwikkelde van het gebrek aan middelen om de grootschaligheid, snelheid en complexiteit van de massasamenleving onder controle te houden. Dit besef leidde volgens hem tot een revolutie, waaraan we onder andere het ontstaan van een bureaucratisch systeem als controlemiddel te danken hebben.¹

Reeds in 1986, het publicatiejaar van het vernoemde boek, kondigde Beniger een nieuwe controlerevolutie aan: de digitale technologie zou het bureaucratisch systeem hebben vervangen als controlemiddel. Jan van Dijk haakte hierop in en stelde in zijn boek, *The Network Society* (2012), dat we vandaag een tweede controlecrisis ervaren waarvoor men de oplossing opnieuw gaat zoeken bij nieuwe, dit keer digitale, technologie.² De tendens tot individualisering in de laatste decennia constitueerde de nood aan meer gepersonaliseerde communicatie en consumptie, die tegelijk toelieten het menselijke handelen op microschaal nog meer te analyseren en te sturen. Deze transformatie van de condities van de ‘klassieke economie’ bracht ons tot het ontstaan van een nieuwe economische samenlevingsvorm die Arre Zuurmond in 1994 doopte tot ‘infocratie’.³

Vanzelfsprekend verkrijgt de beschikbaarheid van informatie in deze samenlevingsvorm een centrale rol toegekend. Zonder ‘data’ is de controle van de samenleving onmogelijk en bedrijven die geen gebruik maken van data om hun klanten te leren kennen, kunnen op z’n minst ‘moedig’ worden genoemd. De *business as usual* vandaag lijkt dan ook niet meer het transporteren van fysieke goederen of het aanbieden van producten aan een massapubliek te zijn. Het vergaren en verwerken van gedetailleerde en actuele data wordt stilaan de allesbepalende factor voor succes. De Koreaans-Duitse filosoof Byung-Chul Han beschrijft hoe deze diepgaande ‘controlelogica’ doorsijpelt tot alle niveaus van het leven, gaande van het trachten te beheersen van de vrije markt tot het sturen van gedrag van individuen in hun woonkamer via digitale technologie – een fenomeen dat Han benoemt met het concept ‘psychopolitiek’.⁴ Het onderliggende paradigma van dit massaal gebruik van data om burgers als consumenten in hun handelen te voorspellen en sturen, noemde David Brooks in *The New York Times* in 2013 ‘dataïsme’: alles wat gemeten kan worden, moet ook gemeten worden. Hiermee gaat volgens Brooks een fundamenteel geloof gepaard dat data transparante en ideologie-vrije middelen zijn om het menselijke handelen te voorspellen en te sturen.⁵ Met andere woorden: de hedendaagse economische context is niet los te denken van haar gebruik van data als controlemechanisme. In hoeverre laat dit paradigma, dit wereldbeeld, nog ruimte voor hoop op een betere – of voor sommigen groenere – toekomst?

Laat me deze laatste vraag provocerder stellen: ‘Verliest de hoop niet haar bestaansconditie wanneer het handelen een object wordt van controle?’. Doorgaans lijken we met de uitspraak ‘hopen op’ immers te verwijzen naar een gebeurtenis of uitkomst die gegeven is in een veld van mogelijkheden. Maar hoe moeten we die mogelijkheden precies begrijpen in verhouding tot ons eigen handelen? Hannah Arendt wist dit te preciseren aan de hand van een eigenzinnige definitie van ‘handelen’: handelen is beginnen – meer bepaald, iets *nieuws* beginnen.⁶ Dit lijkt precies te zijn wat we in een klimaatcrisis nodig hebben: een nieuw begin. Waar Arendt echter ook op wijst, is dat het handelen een fundamentele ‘onvoorspelbaarheid’ in zich draagt. Dit suggereert dat de betekenis van een handeling nooit zo transparant kan zijn als dataïsten lijken te beweren. Zoals Arendt in *The Human Condition* stelt, is het enkel de ervaring van die onvoorspelbaarheid die ons hoop kan brengen.⁷ De mogelijkheid van het hopen lijkt daardoor nauw verbonden met de mogelijkheid te handelen zonder gestuurd te worden. Om te kunnen hopen, moeten we de vrijheid hebben te handelen. Een samenlevingsvorm waarin data worden ingezet als controlemiddel brengt deze ervaring van onvoorspelbaarheid – en dus de conditie van het hopen – in het gedrang.

De vraag of mijn hoop op een groene en leefbare toekomst rationeel dan wel irrationeel is, lijkt vervolgens voorbij te gaan aan de essentie van het hopen en het handelen. Hoop is immers gericht op een bepaalde mogelijke uitkomst of gebeurtenis. Daarmee veronderstelt de act van het hopen inderdaad een principiële mogelijkheid van de uitkomst. We hopen immers nooit op het plotse verschijnen van een vierkante cirkel of een getrouwde vrijgezel, maar op iets dat binnen de grenzen van het mogelijke ligt. Dit impliceert echter niet dat hoop gericht is op de waarschijnlijkheid – laat staan voorspelbaarheid – van die mogelijke uitkomst zelf. Wanneer we dat doen, lijken we ‘hopen’ te verwarren met ‘verwachten’. Hopen op een toekomst die leefbaar is voor de mens en andere organismen, kan dan ook niet worden gereduceerd tot een passieve ‘epistemische attitude’ die haar fundament zoekt in de berekening van de waarschijnlijkheid van een uitkomst. Hoop moet daarentegen begrepen worden als een *commitment*, als een voorneemen om het eigen handelen af te stemmen op de uitkomst waarop men hoopt.

Dit brengt me tot de vraag: ‘Zijn we niet verkeerd aan het hopen?’. Moeten we de hoop als actieve attitude niet herontdekken om een ‘economie van de hoop’ in te ruilen voor de huidige jacht naar data om het handelen te controleren? Thunbergs aanval op het gebruik van ‘hoop’ in het klimaatdebat moeten we dan misschien interpreteren als een appèl op ons allen om *anders* te hopen dan we nu lijken te doen. De analyse van het statuut van hoop tegenover de infocratie als economisch model wijst op een spanning

die moeilijk te doorbreken lijkt. De vraag of een economie van de hoop mogelijk is, lijkt dan ook neer te komen op de vraag in hoeverre economische organisaties in staat zijn hun controle-instrumenten los te laten in het voordeel van het onzekere, maar ook het mogelijke. ■

- 1 James Beniger, *The Control Revolution. Technological and Economic Origins of the Information Society*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1986, blz. 427.
- 2 Jan van Dijk, *The Network Society*, Sage Publications, Londen, 2012, blz. 63.
- 3 Arie Zuurmond, *De infocratie. Een theoretische en empirische heroriëntatie op Webers ideaaltipe in het informatietijdperk*, Phaedrus, Den Haag, 1994.
- 4 Byung-Chul Han, *Psychopolitiek. Neoliberalisme en de nieuwe machtstechnieken*, vertaald door Marion Hardoar en Hans Driessen, Uitgeverij van Gennep, Amsterdam, 2015, blz. 62.
- 5 David Brooks, 'The Philosophy of Data', in *The New York Times*, 4 februari 2013.
- 6 Hannah Arendt, *The Human Condition*, University of Chicago Press, Chicago, Illinois, 2018, blz. 9.
- 7 Hannah Arendt, *The Human Condition*, University of Chicago Press, Chicago, Illinois, 2018, blz. 247.

We staan op de schouders van reuzen

Hoop en bodemloosheid ten tijde van klimaatontwrichting

‘Ik hoop dat je veilig thuiskomt’, zei mijn vader vroeger als ik ’s avonds het huis verliet. Ik ben tot nog toe altijd veilig thuisgekomen, soms hard fietsend als een aangeschoten groepje pubers wat riep, soms met een geschaafde knie als ik van de fiets gedonderd was door de sneeuw, soms een dag later als ik een leuk iemand had ontmoet. Een uitvergroting van de angsten die mijn ouders destijds hebben uitgestaan als ik op pad was, zijn de angsten die nu mijn moederschapswens onderuithalen. ‘Ik hoop dat je veilig thuiskomt’, dat zeggen veronderstelt een thuis, een grond onder de voeten. En juist die grond verdwijnt doordat het klimaat steeds verder ontwricht raakt – kuststeden verdwijnen door de zeespiegelstijging, droogte maakt gebieden onbewoonbaar en natuurrampen doen de rest. De volgende eeuw zou best eens de eeuw van de letterlijke hel kunnen worden, beschrijft David Wallace Wells in zijn *Onbewoonbare Aarde*. Ik wil hopen dat mijn kinderen veilig thuiskomen; ik wil mijn verlangens overzichtelijk en haalbaar. Wat betekent die mogelijke ‘bodemloosheid’ voor de hoop? Essayist Rebecca Solnit geeft antwoorden in *Hope in the Dark*. Volgens haar is hoop het voorafschaduwen van een betere wereld; ze argumenteert dat als we erkennen dat er prachtige overwinningen in het verleden zijn behaald, het toekomstgerichte hopen makkelijker wordt.

Als het gaat over klimaatontwrichting, dan is niets minder dan een systeemverandering noodzakelijk, schrijft Solnit. Maar systeemverandering is niet iets waar ik controle over heb, laat staan volledige controle. Niet ik, niet de minister-president, niet de grote bedrijven... een dergelijke transformatie is zo groot en enorm dat het onmogelijk is haar eigenhandig aan te pakken. Wat een individu doet, zijn dan druppels op een gloeiende plaat.

De verlamming die klimaatverandering met zich meebrengt is reëel: het idee dat de aarde onomkeerbaar opwarmt, dat er een mogelijkhedenvenster is van slechts enkele jaren, en dat de volgende eeuw ‘letterlijk de eeuw van de hel wordt’, het maakt machteloos en defaitistisch. In zulke mate zelfs dat klimaatdepressie en klimaatangst steeds meer voorkomen. De Nederlander die achter de tv wegzakt omdat er toch niets meer te doen is aan klimaatverandering, of de geëngageerde Vlaming die zich zorgen maakt maar desalniettemin zich liever stort op andere zaken dan op politiek, kan het zich veroorloven de hoop op effectief klimaatbeleid op te geven. Na ons de zondvloed! De bewoners van de eilanden van Kiribati kunnen dat niet – de zondvloed treft hen nu al. Steeds grotere stukken van hun leefgebied staan onder water, zelfs op zo’n manier dat ze met de coalitie van Caribische gebieden (overigens tevergeefs) hebben gestreefd naar een spoedig en rigoureuus gezamenlijk klimaatbeleid. ‘1.5 to stay alive,’ was de slogan, en op Parijs 2015 werd bepaald dat een stijging tot maximaal onder de twee graden afdoende was. Waarom zou het dan nog zin hebben te strijden voor toekomstige generaties? Het lukt niet eens te strijden voor de mensen die nu al lijden. De lijn tussen realiteitszin en depressie is dun wat klimaat betreft.

Er is een hoop die gericht is op het individu, en een hoop die gericht is op het geheel. Wie de individuele hoop opgeeft, zakt niet alleen weg voor de televisie, maar kan vervolgens ook niets anders meer. Individuele hoop is de hoop die ons wordt aangesmeerd via zelfhulpboeken. Denk aan ‘*the secret*,’ het geheim van Oprah dat inhield dat iets heel graag willen ervoor zou zorgen dat het dichterbij komt. Dat *mindfulness* en yoga je werk makkelijker zullen maken. Dat time management overwerk vermindert. Dat migranten zich kunnen ‘invechten.’ Dat kanker je kan leren het leven opnieuw te waarderen – je weet nu wie je vrienden zijn, wat de waarde van werk is, hoe prachtig het is je kinderen te zien. Socioloog en schrijver Barbara Ehrenreich beschrijft het fenomeen treffend – en op persoonlijke ervaringen gestoeld – in *Smile or Die*. Filosoof Lauren Berlant doet iets vergelijkbaars in *Cruel Optimism*. Ze analyseren overeenkomstige mechanismen: Waar brengt de hoop ons? Brengt die ons verder? Wie zijn ‘wij’? Wat betekent ‘verder’? Wreed optimisme is de term die Berlant gebruikt voor een rotsvast vertrouwen in de gelijke kansen en mogelijkheden van de Amerikaanse droom, dat juist die instituties en overtuigingen die deze kansen vrijwel onmogelijk maakt rotsvast op hun plek houdt. Wie gelooft te kunnen stijgen in een systeem, werpt het niet omver. Wie verlangt naar overzichtelijkheid en haalbaarheid vindt het misschien makkelijker te geloven dat heel hard werken de levensomstandigheden zal verbeteren, dan dat de straat op gaan om systeemverandering te eisen iets bewerkstelligt. Het tweede ligt namelijk ver buiten onze controle, en voor velen ook ver buiten ons voorstellingsvermogen.

— 120 —

Ex. : le verre dépoli, le papier huilé. Les corps opaques sont ceux qui ne se laissent point traverser par la lumière. Ex. : les bois, les métaux (à moins qu'ils ne soient réduits en feuille extrêmement mince), la terre, etc.

97. — **Expérience.** — Par une petite ouverture pratiquée dans un volet, on laisse pénétrer la lumière du soleil dans une chambre fermée de toutes parts, dite *chambre obscure*. On voit, par les poussières de l'air rendues visibles, que la lumière se propage en ligne droite.

La ligne que suit la lumière en se propageant se nomme *rayon lumineux*; une réunion de rayons lumineux s'appelle un *faisceau lumineux*. Un corps lumineux envoie des rayons dans toutes les directions et on dit qu'il est *lumineux* par tous les côtés.

98. **Réflexion.** — La lumière, en rencontrant un miroir, est réfléchi.

une surface polie, elle rencontre une surface qui ne réfléchit que dans une seule direction, elle rencontre une surface qui ne réfléchit que dans une seule direction, elle rencontre une surface qui ne réfléchit que dans une seule direction.

Mais le jour que nous voyons, c'est la lumière qui nous vient du soleil.

Expérience. — Par une petite ouverture pratiquée dans un volet, on reçoit une image blanche et ronde, mais si l'on interpose un prisme sur le passage des rayons solaires, on voit, sur l'écran convenablement placé, une bande lumineuse allongée formée de sept couleurs : le rouge, l'indigo, le bleu, le vert, le jaune, l'orange et le rouge.

CONCLUSIONS. — La lumière du soleil, dite lumière blanche, en passant à travers un prisme se décompose en sept espèces de lumières qui forment le spectre solaire.

100. **Arc-en-ciel.** — C'est un arc lumineux présentant les sept

— 121 —

couleurs du spectre et qui se voient dans les nues opposées au soleil, quand elles se résolvent en pluie.

Explication. — L'arc-en-ciel est à la fois un phénomène de réflexion et de réfraction de la lumière solaire. En effet, celle-ci, en pénétrant dans les gouttes de pluie, se décompose comme dans un prisme; les rayons sont alors réfléchis sur la face interne des gouttes. Il résulte de là que, pour voir l'arc-en-ciel, il faut absolument avoir le soleil derrière soi, et en face, un nuage se résolvant en pluie.

101. **Coloration des corps.** — Tous les corps ne réfléchissent pas les mêmes rayons; de là les différentes colorations. Si un corps réfléchit, dans une même proportion, toutes les couleurs qui composent la lumière blanche, il paraîtra blanc; s'il n'en réfléchit aucune et les absorbe toutes, il semblera noir. S'il réfléchit qu'une, et absorbe toutes les autres, il aura la couleur de celle-ci; ainsi, un corps paraît rouge quand il ne réfléchit que le rouge. Les corps vus par réflexion ont donc la couleur qu'ils réfléchissent.

Les corps vus par transparence ont la couleur de la lumière qu'ils traversent. Ainsi, le verre est transparent.

102. **Aimants.**

La pierre d'aimant, un minéral de fer qui attire le fer, le nickel, l'acier, etc. — On le trouve en Suède, en Norvège. Cette propriété peut être communiquée à d'autres corps d'acier qui contiennent alors des aimants artificiels.

103. **Pôles.** — Expérience. — On pose un aimant sur une table; on voit que les bords de l'aimant se réunissent en deux points; on voit que les bords de l'aimant se réunissent en deux points; on voit que les bords de l'aimant se réunissent en deux points.

CONCLUSIONS. — La partie moyenne N ne jouit pas de la propriété d'attraction.

Aimant.

In *Hope in the Dark* houdt Rebecca Solnit een pleidooi voor de onvoorspelbaarheid van directe actie — of activisme überhaupt. Het is als met schrijven – je weet nooit wie er leest wat je opschrijft, welke woorden worden doorgegeven, en aan wie. Het is onvoorspelbaar en indirect. En juist die openheid maakt het aantrekkelijk. Vaak is directe actie indirect, stelt ze, omdat het gaat om het collectieve voorstellingsvermogen, het politiek discours, in plaats van direct waarneembare veranderingen. Een demonstratie, een bezetting, *Extinction Rebellion* die een vergadering verstoort, *Act for Climate Justice* die de weg blokkeert: de gevolgen zijn niet direct zichtbaar. Sterker nog, de meeste overwinningen van de milieubeweging zijn juist onzichtbaar: de overwinning is dat er iets niet gebeurd is, niet vervuild is, niet veranderd is. Maar tegelijkertijd geeft het actievoeren veel meer dan je zou verwachten. Treffend schrijft Solnit hoe juist in tijden van crisis mensen op hun best zijn – de atleet die langzamer de trappen van het instortende WTC afliep uit solidariteit met zijn collega's, de mensen die toestroomden naar New Orleans om te helpen na orkaan Katrina. Mensen zijn op hun best als ze moedig, solidair en dapper kunnen zijn.

De vraag 'was het de moeite waard?' kan een gebeurtenis tekort doen – zeker als het gaat om een poging om de wereld mooier te maken. Dat kan zijn door met een bos bloemen voor de deur te staan en te vertellen waarom je iemand leuk vindt, door mee te lopen met een demonstratie omdat je gelooft dat de wereld beter kan, en dat kan zijn door je dagen achtereen te storten in vrijwilligerswerk omdat je ziet dat mensen daar troost en hulp in vinden. Was het de moeite waard? Natuurlijk zou het eerste antwoord zijn: ieder leven is er één. En dat is waar. Maar meer nog komen die handelingen die moed vereisen neer op het praktiseren van hoop. Meedoen aan de demonstratie of de bezetting beïnvloedt het collectieve voorstellingsvermogen en schuift zo de grenzen van het mogelijke een beetje op. Hoop is iets dat gevoed moet worden – met verhalen, voorbeelden, oefening. Hoop als een gevoel dat men krijgt wanneer men samen met andere mensen werkt aan een project dat toekomstgericht is. Hoop in die zin is de ervaring van mogelijkheden die er tot dan toe niet waren. Dat er meer is. Dat meer kan. *Hope in the Dark* is ook zo'n ervaring, maar dan door het koesteren van in het verleden behaalde successen. Hoop wordt zo gevoed en gepraktiseerd, het boek toont hoe veel meer er kan gebeuren, en hoe veel onverwachts. Ook in het verleden was het donker – maar juist dan kan men de sterren goed zien. Solnit analyseert successen van idealisten, dromers en activisten. Dat inspireert me, want als we spreken over toekomstige bodemloosheid is het goed te bedenken dat we op de schouders van reuzen staan. ■

De klimaatneutrale transitie als een hefboom voor een menselijkere economie

GETUIGENIS

Er zijn veel redenen om pessimistisch te zijn over de toekomst van het klimaat en onze invloed daarop. Elke week is er wel een nieuwe gebeurtenis die kan worden toegeschreven aan klimaatverandering: bosbranden, stormen, overstromingen. De gevolgen van deze extreme weersomstandigheden worden steeds dramatischer. Tegelijkertijd zien we te weinig verbetering in het verminderen van onze uitstoot van CO₂. Onze eigen nationale overheid onderneemt, ook na het ondertekenen van ambitieuze akkoorden zoals dat van Parijs, te weinig actie. Maar toch is er reden om hoopvol te zijn over de toekomst. Als we verder durven te kijken dan de nationale overheid en het individu, kunnen we opportuniteiten vinden om een menselijkere samenleving te bouwen.

EEN MONDIAAL PROBLEEM

Omdat broeikasgassen extern zijn aan het economisch systeem en de atmosfeer een *common good* is, is de klimaatverandering een moeilijk economisch probleem om op te lossen. De tragiek van de *commons* is dat ze overmatig worden gebruikt en niemand zich er echt verantwoordelijk voor voelt, of er uiteindelijk de verantwoordelijkheid voor neemt. Economen kennen dat fenomeen al eeuwen, in andere situaties en met minder mondiale impact. Ze hebben er oplossingen voor trachten te vinden. Maar het klimaatprobleem is mondiaal en complex. Daarbij komt dat broeikasgassen geen prijs hebben, waardoor de markt er niet in slaagt ze in balans te brengen,

en dat geldt ook voor de schade die ze aanbrengen. We kijken dan naar de overheid om dit te corrigeren en de externaliteiten te internaliseren zodat de schade door die vervuiling op de samenleving beperkt blijft. Maar wat als de overheid dit niet doet, of niet kan doen? Wat als er ook een *freerider*-probleem is, dat dus een land dat niet meedoet aan de inspanningen er toch proportioneel veel economische voordelen uit kan halen?

Nationale overheden wereldwijd zijn zich al meer dan dertig jaar bewust van het probleem van de klimaatopwarming. In deze periode zijn er weinig nationale overheden in geslaagd deze externaliteiten te internaliseren. Bovendien hebben die landen die hun uitstoot wel verminderd hebben, dit vooral gedaan door hun uitstoot te verplaatsen. De uitstoot van hun totale consumptie is vaak niet gedaald. Dat betekent dat hun CO₂-voetafdruk per saldo niet kleiner is geworden.

Een van de belangrijkste oorzaken dat het *carbon-commons*-probleem niet wordt aangepakt, is dus omdat dit een mondiaal probleem is. De angst is dat wanneer een land de regels strenger maakt dan de andere, dit land aan concurrentiekracht verliest. Om die reden kijken nationale overheden zelf naar supra-structuren. Een internationaal akkoord is dan de oplossing. Daaruit volgde het Parijsakkoord. Ook al zegt dit akkoord dat de nationale overheden de opwarming tot 2 graden Celsius zullen beperken en alles in staat zullen stellen om het onder 1,5 graden Celsius te houden, toch zullen de individuele beloftes van deze landen en hun concrete plannen nog altijd tot minstens een opwarming van 3 graden Celsius leiden. Nationale overheden hebben tot nu toe in het klimaatprobleem nog steeds hun rol niet gespeeld. Hoewel een top-down-benadering theoretisch gezien het meest effectief is, lijkt zij in de praktijk niet zo goed te werken.

De focus verleggen naar een bottom-up-benadering heeft mij echter opnieuw hoopvol gestemd. Ik heb het dan niet over het individu als consument. Die heeft een te beperkte kracht om een hele systeemverandering tot stand te brengen. We hebben geen tijd meer om 7 miljard mensen te overtuigen om actief het meest klimaatneutrale product te zoeken, als dat al bestaat en toegankelijk is voor iedereen, onafhankelijk van hun inkomen. Neen, de consument is zijn koers aan het verleggen, maar niet snel en krachtig genoeg om de doelstellingen te halen. Bij een bottom-up-benadering kijk ik eerder naar de sub-nationale entiteiten. Bedrijven, investeerders, stedelijke en regionale overheden hebben stappen gezet waar de nationale overheid nog niet in slaagde. Lokale acties kunnen ons al veel verder helpen, maar dan moeten we dit nog meer steunen.

WAT SUB-NATIONALE ENTITEITEN KUNNEN DOEN

Ook zonder een kostprijs op koolstof zijn er redenen voor *bedrijven* om klimaatneutraal te worden. Bedrijven ondernemen actie omdat ze een strategisch voordeel zien. Op de middellange termijn hebben ze een concurrentievoordeel als ze hetzelfde product of dienst kunnen aanbieden op minder CO₂-intensieve wijze en tegen dezelfde prijs. Om de economie klimaatneutraal te maken zullen heel veel sectoren opnieuw uitgevonden moeten worden. Dit biedt heel wat nieuwe kansen voor ondernemers. Daarnaast worden bedrijven steeds meer onder druk gezet door *investeerders*. Vooral pensioenfondsen, die met een langere horizon werken, nemen hun verantwoordelijkheid op tegenover hun finale beleggers. Daarvoor gaan ze druk zetten op bedrijven waarin ze investeren om doelstellingen te zetten om hun voetafdruk te verminderen. Sommige institutionele investeerders gaan nu al zover om bedrijven en sectoren te desinvesteren indien ze niet mee gaan in de transitie. Dit maakt de kapitaalkost voor die bedrijven duurder, samen met veel imagoschade, die de consument dan weer wakker schudt.

Stedelijke overheden ondervinden dat het verminderen van hun voetafdruk positieve neveneffecten heeft, vooral met betrekking tot luchtvervuiling. Luchtvervuiling veroorzaakt jaarlijks indirect miljoenen doden wereldwijd. Wanneer steden meer inzetten op openbaar vervoer, maar ook en vooral op fietsen en wandelen, naast lage-emissiezones en groenere energie, verminderen ze niet enkel hun broeikasgasuitstoot maar ook hun luchtvervuiling. Dat apprecieert de bevolking, en maakt het erg tastbaar, zoals ook bleek tijdens de piek van de Covid-19-lockdown.

Voor *regionale overheden* is het omarmen van de carbon-neutrale transitie een kans om hun economie heruit te vinden. Sommige regio's, zoals Alberta in Canada, die vooral afhankelijk zijn van de winning van fossiele brandstoffen, zullen zelfs geen keuze meer hebben: ze moeten. Nieuwe jobs en industrieën kunnen gecreëerd worden door in te zetten op groene industrie. Toen de Verenigde Staten zich terugtrok uit het Parijsakkoord, hebben verschillende staten hun steun voor het Parijsakkoord wel stevig bevestigd. Deze staten hebben hun uitstoot verminderd terwijl hun economie bleef groeien.

VOORDELEN VAN SUB-NATIONALE FOCUS

Een voordeel van een focus op deze sub-nationale entiteiten is dat ze makkelijker te vatten zijn maar toch een groot deel van de wereldwijde uitstoot uitmaken. Slechts 90 bedrijven zijn verantwoordelijk voor de productie van twee derde van de uitstoot. Het gaat hier dan vooral over steenkool- en oliebedrijven. Daarnaast zijn steden verantwoordelijk voor twee derde

van de consumptie van broeikasgassen. Verder ontstaan er *spillovers* tussen deze entiteiten, vooral voor bedrijven en investeerders. Bedrijven die een klimaatdoelstelling volgen, kunnen druk zetten op of samenwerken met hun leveranciers om een verandering te bereiken doorheen de *supply chain*. Grote institutionele investeerders in Europa met belangen in bedrijven in bijvoorbeeld de vs of China zorgen nu al voor verandering daar. Ten slotte kan een focus op sub-nationale entiteiten de nieuwe economie dichterbij lokale gemeenschappen brengen. Deze invalshoek bouwt op de kracht van (sociaal) ondernemerschap en decentrale netwerken. Lokale gemeenschappen hechten er meer belang aan dat iedereen meegetrokken wordt. Als de transitie zo gebeurt, zal ze onze economie niet enkel groener maken, maar ook menselijker.

De rol van nationale en supranationale entiteiten is daarmee natuurlijk niet uitgespeeld. Hun bijdrage rond CO₂-taksen, regulering en het stimuleren en opvolgen van sub-nationale initiatieven blijft enorm belangrijk. Het Parijsakkoord heeft bijvoorbeeld een temperatuuroelstelling gedefinieerd die sub-nationale entiteiten als benchmark gebruiken. En initiatieven zoals de Green New Deal maken het nodige publieke kapitaal vrij om groene initiatieven aan te moedigen. De oplossing voor een complex probleem, dat veroorzaakt wordt op alle niveaus van de samenleving, ligt waarschijnlijk op elk niveau daarvan. Enkel kijken naar de nationale overheid of de sub-nationale entiteiten schiet te kort.

TOT SLOT

Wat mij bijblijft van de Covid-19-uitbraak, is dat bedrijven en vrijwilligersorganisaties creatieve oplossingen vonden en bijeenkwamen om de zorg te ondersteunen. De nationale overheid daarentegen bleef in veel landen lang achter de zaken aanlopen, ondanks waarschuwingen van wetenschappers. Dit rijmt erg met de transitie die ik zie komen op het vlak van het klimaat. ■

De klacht en de droom

J'accuse ...! Zo luidde de titel van Émile Zola's fameuze aanklacht tegen het antisemitisme in zijn tijd. Zijn open brief verscheen op 13 januari 1898 en was gericht aan de toenmalige Franse president. Zola werd prompt veroordeeld voor laster maar kon zijn gevangenisstraf ontlopen. De rechtszaak leverde hem brede media-aandacht op en bracht zo de Dreyfusaffaire in een stroomversnelling. Op die manier leverde Zola een krachtig draaiboek voor politiek activisme. De beschuldiging werd een onmisbare en vaak succesvolle geste in het streven naar maatschappelijke verandering. Het lijkt erop dat je onrecht pas uit de wereld kan helpen als je ook een schuldige aanklaagt.

Ook vandaag richten activisten zich tot hun tegenstrever. Vaak zelfs meer, zo lijkt het, dan tot hun eigen medestanders. Zo kreeg een volledige generatie volwassenen een flinke veeg uit de pan in een felbesproken speech van de jonge Greta Thunberg. Ook aan de andere kant van het politieke spectrum is het normaal om vermeende schuldigen openlijk bij naam en toenaam te noemen om ze moreel verantwoordelijk te stellen voor complexe maatschappelijke problemen. Het conflict dat hierdoor op de spits wordt gedreven zou – zo wordt algemeen aangenomen – de nodige verandering in gang moeten zetten.

Maar leidt een dergelijke aanklacht werkelijk tot inkeer bij de beschuldigten? Bij Zola bereikte de publieke klacht precies het tegenovergestelde. Hoe vaak zetten beklagden de hakken in het zand om in hun boosheid te volharden? Ik vermoed dat klagen niet altijd succesvol is. Vandaag blijkt duidelijk hoe klachten debatten gevangen kunnen houden in simplistische, polaire denkbeelden. Niet de eigen politieke ideeën, maar de vermeende fouten van de tegenstrever worden dan inhoud van het politieke spreken.

In het dagelijks maatschappelijk verkeer is de aanklacht inmiddels ook sterk genormaliseerd. Elke burger heeft het recht om iets aan te klagen en velen doen dat ook, niet zelden via anonieme juridische weg. Zo wordt de klacht de logische omkering van het recht. Wie niet krijgt waar hij of zij recht op meent te hebben, dient een klacht in. De klacht is het recht van de klant die koning heet. In politieke partijen neemt de klaagcultuur bovendien gemakkelijk de vorm aan van zelfbeklag. Politieke idealen verwateren zo tot slechts nog een spiegel van gekrenkte emoties en gefnuikte persoonlijke ambities.

Hoe verschillend is de toon van die andere legendarische aanzet uit 1963: *I Have a Dream*. Als stijlfiguur van het activisme moet dit zo ongeveer het tegendeel zijn van Zola's gevleugelde woorden. De droom tegenover de klacht. Waar de klacht de blik fixeert op een punt in het verleden, reikt de droom een denkbeeld in de toekomst aan. De droom biedt een alternatief; hij benoemt het medicijn in plaats van de kwaal. En hoewel het duidelijk is dat beide nodig zijn in de strijd om rechtvaardigheid, loont het de moeite om stil te staan bij de retoriek die we hanteren voor de goede zaak. Hebben we niet dringend nood aan meer verbeelding in ons politieke spreken?

Toegegeven, de dromer heeft de bedenkelijke reputatie naïef te zijn. Het risico bestaat dat de droom als een wazige wolk vóór de realiteit plaatsneemt. Vandaar ook de argwaan tegenover het idealiserend betoog. De twintigste eeuw heeft ons geleerd om ideologie fundamenteel te wantrouwen. Maar wat Martin Luther King aan zijn toehoorders presenteerde was geen veraderlijk droombeeld. Zijn *Yes We Can* was vol van nieuwe, concrete denkbeelden. De 'das' in *Wir schaffen das* gaf hij een gezicht. Een gezicht dat uitnodigt tot beter kijken en dieper denken, omdat het beeldschoon is. Daarin geleeke zijn speech op de *Ode an die Freude*, de romantische lofzang waarin Friedrich Schiller uiting gaf aan zijn revolutionaire dromen. De dochter die 'Vrede' heet verschijnt stralend als een Griekse godin. Ook Schiller serveerde beelden om verliefd op te worden.

Het is geen toeval dat diezelfde Schiller, die zo begaan was met de politieke omwentelingen van zijn tijd, een pleidooi hield voor de esthetische opvoeding van de mens. Schoonheid, en de kunsten in het algemeen, waren voor hem van het grootste politieke belang. Zonder kunst geen vrijheid, meende hij. Esthetiseren betekent in het Schilleriaanse universum niet opsmukken of verhullen, maar net ruimte creëren voor het mogelijke. Om het politieke project van de Verlichting te doen slagen moest je volgens Schiller eerst de harten zien te veroveren. En een hart verover je niet zomaar met woede of opgezwepen sentiment, en al zeker niet met droge rationele argumenten. Je moet het verleiden, zodat het zich opent.

Maar hoe open je een hart? De vraag doet me denken aan een prachtige passage uit *De kleine prins* van Antoine de Saint-Exupéry. De vos vraagt aan de prins om hem tam te maken. Dat lijkt een gek verzoek, alsof de vos zijn eigen vrijheid wil opgeven. Het strookt niet met onze huidige tijdsgeest, die net aanmoedigt om zo weinig mogelijk van jezelf op te offeren. Maar de vos geeft een goede reden. Tam betekent voor hem ‘verbonden’:

Jij bent voor mij maar een klein jongetje als alle andere kleine jongetjes.
En ik heb je niet nodig. Ik ben voor jou een vos als alle andere vossen.
Maar als je me tam maakt, dan zullen we elkaar nodig hebben.
Dan ben je voor mij enig op de wereld en ben ik voor jou enig op de wereld ...¹

De kleine prins begrijpt nu dat hij zelf al eens eerder getemd werd, en wel door een roos. Die betovering maakt hem niet minder vrij maar juist meer. De vos legt uit hoe de betovering hem bevrijdt van de onverschilligheid: 'Als je me tam maakt, dan wordt mijn leven vol zon. Dan ken ik voetstappen, die van alle andere verschillen. Voor andere voetstappen kruip ik weg onder de grond, maar jouw stap zal me juist uit mijn hol roepen, als muziek.' De beeldspraak treft. Muziek lokt je de wereld in en schenkt je het vertrouwen om schoonheid te vinden. Want het essentiële, zo benadrukt de vos, is onzichtbaar voor de ogen. *Il faut chercher avec le cœur.*

Daarom is het belangrijk, ondanks alle risico's die ermee verbonden zijn, om te blijven geloven in de droom. Want dat geloof dreigt te verdrinken in een toenemende klaagcultuur. Wie niet oplet gaat werkelijk geloven dat *there is no alternative*. In haar streven naar gerechtigheid meet de klacht zich namelijk steeds vaker een zogenaamd neutraal wetenschappelijk imago aan dat perfect past in het huidige managerrealisme. Ze doet zich voor als onthuller en voorvechter van de enige waarheid. Daardoor ziet ze geen andere realiteit meer dan enkel diegene die ze aanklaagt.

Vandaag lijken veel mensen een rigide, letterlijke opvatting van de realiteit te verkiezen. In die realiteit is een roos gewoon een roos. Dat is overzichtelijk en beheersbaar. Liever dan een wereld waarin dichters verkondigen dat *a rose is a rose is a rose*. Deze complexe formule toont een onstuitbare deling van mogelijke nieuwe denkbeelden. Ze betovert je denken. Maar precies daarom hebben we vandaag meer verbeelding nodig. Een activisme dat de fantasie aanwakkert en ons bevrijdt van het klagende denken. ■

1 Antoine de Saint-Exupéry, *De kleine prins*, vertaald door Laetitia de Beaufort-van Hamel, Uitgeverij Ad. Donker, Rotterdam, 2017, blz. 68–69.

Een groene New Deal na de coronacrisis

In de jaren 1930, midden in de Grote Depressie, toen het percentage werklozen meer dan 25 bedroeg en ontelbare miljoenen burgers hun huizen verloren, begon president Franklin D. Roosevelt de *New Deal* om het land weer aan het werk te krijgen door middel van een breed spectrum van bouw- en andere projecten. Door deze inspanning slaagde men erin het stoppen van de Grote Depressie op gang te brengen. Later, in 1944, nog vóór het einde van de Tweede Wereldoorlog, sprak Roosevelt het Amerikaanse volk toe en stelde een nieuw Economisch Handvest (*Bill of Rights*) voor.

OUDE PROBLEMEN

Helaas zijn de doelstellingen van Roosevelt's Economic Bill of Rights 75 jaar later nog steeds niet bereikt. Zelfs vóór de economische verwoesting die het gevolg is van onze inspanningen om de huidige pandemie te bestrijden, moesten – en moeten we¹ nog steeds – het hoofd bieden aan alle volgende problemen:

- een enorme *crisis in de huisvesting* die letterlijk miljoenen Amerikanen trof.
- een ernstig *tekort aan voedsel en een voedingscrisis* die nog meer miljoenen mensen raakte.
- onze *gezondheidszorg was gezakt onder het niveau* van veel andere naties.
- miljoenen Amerikanen *moesten gaan werken, ook wanneer zij of iemand in hun gezin ziek waren*, als gevolg van *ons gebrek aan betaald ziekte- of gezinsverlof*. Dit werd de laatste maanden heel duidelijk.

- ons systeem van *onderwijs en kinderopvang* slaagde er niet in, te voorzien in de behoeften van een groot percentage van onze gezinnen en duwde miljoenen mensen richting onaanvaardbaar hoge schuldniveaus.

Op al deze gebieden zakte Amerika ver onder het peil van veel andere industrielanden. Dit had tot gevolg dat het niveau van ongelijkheid tot de slechtste in de wereld behoort en zo onze bewering ondermijnt dat we een democratische maatschappij zijn. Op al deze terreinen leden niet-blanken en arme blanken veel meer dan anderen. Daarom zou het niet mogen verbazen dat, al vóór de huidige economische chaos, progressieve leiders het Amerikaanse volk voorhielden dat het land behoefte heeft aan een Green New Deal (GND). Ik zal hier zo dadelijk verder op in gaan.

Vandaag, midden in de economische chaos als gevolg van ons falen de gevolgen van de strijd tegen de pandemie van het coronavirus afdoende te beperken, nu de werkloosheid het niveau van de Grote Depressie van de jaren 1930 nadert (en misschien zelfs inmiddels al heeft overschreden), worden al deze problemen in versneld tempo erger, en wordt de behoefte aan een programma dat die problemen aanpakt steeds duidelijker en urgenter.

DRIEVOUDIGE CRISIS

Daarom, in plaats van die GND als een radicaal nieuw idee te beschouwen, moeten we deze veeleer helemaal begrijpen in de traditie van Roosevelt, maar met een aanvullend element. Deze GND biedt ons een blauwdruk voor de manier waarop we de drievoudige crisis kunnen aanpakken waarmee dit land en de wereld worden geconfronteerd. Naast het probleem van de volksgezondheid dat door de pandemie is ontstaan, is het streven naar een GND erop gericht tegelijkertijd de drievoudige crisis aan te pakken die het gevolg is van:

- De klimaatverandering en de opwarming van de aarde die grote gedeelten van de wereldeconomie dreigen te vernielen, gedeelten van de planeet onbewoonbaar dreigen te maken en die massale volksverhuizingen teweegbrengen, ook in de VS, wat dan weer zal leiden tot politieke, economische en zelfs militaire instabiliteit.
- De snel stijgende economische ongelijkheid en de toenemende economische druk die zich de laatste 45 jaar in de VS manifesteren en waarmee reeds miljoenen Amerikanen werden geconfronteerd, lang vóór deze pandemie.
- De Nieuwe Grote Economische Depressie die nu in de VS wordt ervaren, als resultaat van de genomen noodzakelijke maatregelen

om de pandemie in te dammen, terwijl we zoeken naar een vaccin en/of een effectieve behandeling. Dit zijn de belangrijkste aspecten van deze nieuwe Grote Depressie:

- Miljoenen ondernemingen moesten sluiten. Vele ervan zullen niet meer worden heropend, ook niet indien en wanneer ze mógen heropstarten, deels omdat de klanten het geld niet zullen hebben om goederen en diensten te betalen, deels omdat veel mensen bang zullen zijn om bij hen te gaan kopen, deels vanwege de eisen van *social distancing* die waarschijnlijk nog maanden, zo niet jaren, zullen worden gehandhaafd.
- Miljoenen Amerikanen werden werkloos of werden zelfs helemaal uit de arbeidsmarkt gedrukt, en zij zullen niet meer kunnen terugkeren naar hun oude banen, omdat veel van die banen definitief zijn verdwenen. Veel van deze banen waren in de privésector, maar het gaat ook over kantoorbanen bij staats- en lokale overheden die werden afgeschaft, omdat deze overheden werden getroffen door twee catastrofes, te weten het omvangrijke verlies aan inkomsten en de sterk verhoogde uitgaven voor nooddiensten en andere taken.
- Miljoenen Amerikanen werden uit hun huis gezet in staten waar geen bescherming van de huurders bestaat.
- Miljoenen jongeren die hoopten aan hun loopbaan te beginnen, vinden daar nu geen gelegenheid toe.
- Nu hogescholen en universiteiten het geld voor kost en inwoning moesten terugbetalen, zagen we hoe hun patrimoniumdonaties terugliepen, en zij de kosten moesten dragen van de omschakeling naar online onderwijs, terwijl de openbare instellingen leden onder het verlies van de toelagen van staats- en lokale overheden die hun uitgaven op andere terreinen moesten richten. Ons hoger onderwijssysteem is verwoest.

Ook moeten we toegeven dat onze milieuproblemen al eerder waren verergerd, en dat de gevolgen voor het klimaat en de volksgezondheid de leefbaarheid van het leven zelf bedreigen. Volgens onze nationale veiligheidsexperts begint dit massale migraties uit te lokken, die dan weer de leefbaarheid in andere gebieden bedreigen en waarschijnlijk zullen leiden tot menselijke drama's, waarbij klimaatvluchtelingen zullen worden gedwongen te wonen in onleefbare kampen en nu al overbevolkte stadswijken. Dit kan leiden tot rellen en gewapende confrontaties die zelfs hele landen kunnen ontwrich-

ten. Terwijl de temperaturen stijgen tot niveaus die het onmogelijk maken het leven buitenshuis of de voedselteelt vol te houden, en terwijl het niveau van de zee begint te stijgen en mensen naar het binnenland drijft, kunnen we niet anders dan toegeven dat we geen andere verantwoorde keuze hebben dan al deze problemen tegelijk aan te pakken. Het is niet verstandig de aanpak van de klimaatverandering en de opwarming van de aarde uit te stellen omdat we ons nu eerst willen richten op de beheersing van de huidige economische catastrofe. Er zullen waarschijnlijk altijd economische problemen van allerlei aard zijn die moeten worden aangepakt. Als dit het excuus is om ons niet met de milieuproblemen bezig te houden, zullen die nooit adequaat worden aangepakt.

De boodschap die besloten ligt in het voorstel voor een GND is dat we ons inderdaad tegelijkertijd kunnen bezighouden met [1] de doelstellingen op de lange termijn die Roosevelt meer dan 75 jaar geleden opsomde in zijn Economisch Handvest, met [2] de nieuwe economische chaos die het gevolg is van deze pandemie, en tevens met [3] de langetermijnproblemen van klimaatverandering en de opwarming van de aarde.

GEEN TEGENSTELLING

Sommige mensen zien een tegenspraak tussen de economische en sociale doelstellingen enerzijds en die van het milieu anderzijds. Zij stellen dat, wanneer we de klimaatverandering aanpakken, we de economische groei noodzakelijkerwijs dramatisch zullen moeten beperken, wat het moeilijker zal maken ons te richten op onze economische problemen, op het verlagen van de hoge werkloosheid, het verhogen van de lonen en de gezinsinkomsten en het verminderen van de ongelijkheid. *Maar dat is een leugen.* Het is gewoon niet waar. Mijn wezenlijke punt is dat er geen tegenstelling bestaat tussen deze doelstellingen. Als we een grote inspanning leveren om nu en in de volgende jaren de klimaatverandering efficiënt aan te pakken, kunnen we *tegelijk* miljoenen banen voor arbeiders en kantoorpersoneel scheppen, de gezinsinkomens verhogen en de armoede verminderen. Als we bovendien deze programma's op een doordachte manier bekostigen, kunnen we tegelijk de ongelijkheid dramatisch terugbrengen. In feite zijn degenen die begrijpen dat de economische en ecologische doelstellingen aanvullend zijn en elkaar ondersteunen, begonnen met de vorming van wat men de *blauw-groene alliantie* is gaan noemen. *Blauw* verwijst naar de arbeidersbanen (*blue collar*) waarvoor geen hogere opleiding vereist is, maar in bredere zin ook naar de arbeidersbeweging, naar 90% van de beroepsbevolking. *Groen* verwijst uiteraard naar degenen die zich zorgen maken over de klimaatverandering.

Het is belangrijk in te zien dat de meesten die oppositie voeren tegen de GND en die zich verzetten tegen pogingen de klimaatverandering te bestrijden, beweringen als zouden dergelijke pogingen negatieve economische gevolgen hebben als een excuus uit eigenbelang gebruiken, om hun bedrijfskapitaal te beschermen, vooral in industrieën van fossiele brandstoffen, energie en vervoer. Het is kenmerkend dat zij niet geïnteresseerd zijn in een stijging van de lonen of gezinsinkomens of in het terugbrengen van armoede en ongelijkheid. Eigenlijk is het kenmerkend dat ze beweren dat er een conflict bestaat tussen progressieve economische doelstellingen en die van de klimaatverandering, grotendeels om een wig te drijven in de blauw-groene alliantie, met de bedoeling *beide* inspanningen te verzwakken. De GND is een poging dit cynische plan tegen het slagen van *beide* campagnes te blokkeren.

WAT ZIJN DE BASISELEMENTEN VAN DE GREEN NEW DEAL?

De basisidee is heel eenvoudig. Bij het zoeken naar manieren om de ongelijkheid terug te dringen, het niveau van de werkloosheid dramatisch te verlagen, en het economische leven van 95% van de bevolking te verbeteren, dit wil zeggen de armoede te verminderen en het economische leven van de middenklassen te verbeteren, zouden we moeten proberen programma's te vinden (en ons daarop richten) die deze economische doelstellingen verwezenlijken *en tegelijk* vechten voor klimaatverandering. We hebben vastgesteld dat er *veel* van dergelijke programma's bestaan, waarvan we enkele voorbeelden verder zullen bespreken.

Op dezelfde manier moeten we, als we zoeken naar strategieën om tegen de klimaatverandering te strijden, proberen programma's te vinden (en ons daarop richten) die goedbetaalde banen scheppen voor zo veel mogelijk mensen, zowel arbeidersbanen waarvoor geen hogere opleiding is vereist, als kantoorbanen waarvoor dat wel geldt. Laat ons bewust zoeken naar programma's die het aantal goedbetaalde arbeiders- *en* kantoorbanen zullen vergroten, *zowel* op het platteland als in de steden. Zo mogelijk dienen we programma's te zoeken die zorgen voor nieuwe werkgelegenheid voor degenen van wie de banen worden bedreigd door de globalisering en de veranderende technologie; en voor degenen die in kleine steden en op het platteland wonen waar men werkgelegenheid, en als gevolg daarvan jonge mensen, heeft zien verdwijnen. En laat ons niet de werkelijkheid ontkennen die zegt dat er inderdaad industrieën zijn die moeten veranderen, inkrimpen of misschien zelfs verdwijnen, als we de klimaatverandering willen stopzetten. Nieuwe banen en industrieën vinden ter vervanging van deze oude die vaak schadelijk zijn voor het milieu, moet en kan ook een

prioriteit zijn. De rijke eigenaars van deze bedrijven die moeten inkrimpen en wellicht zelfs verdwijnen kunnen hun geld opnemen en elders investeren, waarbij ze hun kapitaal behouden. Maar hun werknemers dienen te worden beschermd en gesteund tijdens dit overgangsproces, en er moeten hen, en vooral hun kinderen, nieuwe kansen worden geboden.

RACISME EN HOE WE ONZE ECONOMISCHE, SOCIALE EN MILIEUPROBLEMEN AANPAKKEN

We zouden zwaar nalatig zijn als we het overkoepelende probleem van het racisme in Amerika niet uitdrukkelijk zouden erkennen en er geen rekening mee zouden houden. En ook de verwante problemen van discriminatie op grond van etniciteit, religie, gender en seksuele geaardheid. Onder de huidige regering, en met de steun of de goedkeuring van veel te veel Amerikanen, is het met al deze problemen de laatste jaren fundamenteel slechter gesteld. De wortels van deze verschillende vormen van discriminatie gaan echter veel dieper en verder terug in onze geschiedenis. Het is verontrustend dat we, na bijna 250 jaar, enorm hebben gefaald te gaan leven naar het voorschrift dat iedereen die in de VS woont gelijkwaardig werd geschapen en een aantal onvervreembare rechten geniet, waaronder het recht op leven, vrijheid en het nastreven van het geluk. Roosevelt beklemtoonde dit punt in 1944 uitdrukkelijk in zijn toespraak over het nieuw Economisch Handvest. Hij stelde niet 'louter' voor de industrie opnieuw te wijden aan een reeks economische en sociale 'rechten', maar benadrukte ook de behoefte aan 'een nieuwe basis van veiligheid en welvaart die *voor allen* opnieuw moet worden verzekerd – *ongeacht positie, ras of geloofsovertuiging*' (helaas vergat hij daarbij expliciet te verwijzen naar gender of seksuele geaardheid).

We mogen niet negeren dat al onze economische en sociale problemen onevenredig grote gevolgen hebben voor niet-blanken, armen en blanke arbeiders, in vergelijking met de middenklassen en de blanke hogere klasse, en dat Afro-Amerikanen, Spaans-Amerikanen en Amerikaanse autochtonen veruit de zwaarste lasten torsen (procentueel, gezien de omvang van hun bevolking), gevolgd door armen en blanken uit de arbeidersklasse. Tegelijk moeten we blijven onthouden dat de meerderheid van de mensen die in armoede leven nog altijd bestaat uit niet-Spaanssprekende blanken (60,2% volgens de nationale volkstelling in 2018, een feit dat gedeeltelijk de verkiezing van Donald Trump verklaart). Bovendien stellen we vast dat in de laatste vijftig jaar een snelle groei van de ongelijkheid heeft plaatsgevonden, zowel wat betreft inkomen als vermogen. Het jaarlijks inkomen, en nog meer het vermogen van een groot gedeelte van de arbeidersklasse en de armen, zowel niet-blanken als blanken, is relatief stabiel gebleven vergeleken

met de stijging in inkomens en vermogen van de mensen in de top-0,1%, die een stijging kende tot 60% gedurende de bijna vijftig jaar van het midden van de jaren 1970 tot vandaag.

Daarom, als we nalaten het schadelijke effect van vooral het racisme maar ook van de vele andere vormen van discriminatie aan te pakken, lopen we ernstig risico de positieve effecten te ondermijnen van om het even welke inspanning die we leveren om de toenemende ongelijkheid in Amerika te verkleinen. Daarenboven worden de ergste gevolgen van de klimaatverandering in Amerika het eerst en het zwaarst gevoeld door de armen, waarvan een groot percentage niet-blank is, en dat zal in de toekomst zo blijven. We moeten vaststellen dat dit duidelijk ook geldt voor de dodelijke slachtoffers van de Covid-19-pandemie. Of het nu het gevolg is van hun al verzwakte en bedreigde gezondheidstoestand of daarvan dat ze opeengepakt wonen en werken, wat *social distancing* vrijwel onmogelijk maakt, het zijn de niet-blanken en de arme blanken die in deze pandemie een onevenredig hoge prijs betalen.

Maar ... genoeg veralgemeningen. Laat ik een voorstel doen om de Green New Deal toe te passen.

MIJN VOORSTEL

Met alle genoemde problemen in het achterhoofd zouden we maar beter ophouden in brede veralgemeningen te praten. In plaats daarvan kunnen we ons richten op het onderscheiden en beschrijven van specifieke programma's die we op gang kunnen en moeten hijsen. Dit is geenszins bedoeld als een volledige lijst, maar veeleer als loutere aanduiding van wat ik zie als enkele van de belangrijkste prioriteiten.

Vandaag verliezen we ongeveer 30% van de elektriciteit die we produceren bij het transporteren naar waar ze wordt gebruikt, en vaak hebben we geen middelen om zonne- en windenergie te transporteren van waar ze worden geproduceerd naar waar er behoefte aan is. Laat ons het bestaande net herbouwen en grotendeels uitbreiden met een 'slim net' (*smart grid*), en tegelijkertijd voldoende centrales bouwen voor hernieuwbare energie om het gebruik van fossiele brandstoffen onrendabel en onnodig te maken. Dit zal honderdduizenden banen scheppen voor arbeiders en kantoorpersoneel, die de infrastructuur voor de transmissie en de centrales voor zonne- en windenergie en andere energiebronnen moeten ontwerpen, bouwen en installeren.

Burgerlijk ingenieurs hebben berekend dat ongeveer *twee derde van alle bruggen en viaducten* in de VS onveilig is en moet worden herbouwd of vervangen, en dat de meerderheid van onze wegen en straten moet worden hersteld.

We moeten dit zo doen dat we minder tijd verliezen met verkeersopstoppingen, ons voorbereiden op de komst van wagens zonder chauffeur en zonder luchtvervuiling én zo dat we het alternatieve openbaar vervoer voorbereiden, op weg naar nul procent uitstoot door vervoer. Om te zorgen voor de bouwmaterialen, de hoogtechnologische uitrusting en de (ver)bouwprojecten – en om de ‘nieuwe auto’, vrachtwagens en treinen te ontwerpen en te bouwen, zullen enorm veel banen nodig zijn.

Het is onze taak, alle openbare gebouwen, privéwoningen en gebouwen voor industriële productie aan te passen om de uitstoot en het verbruik van energie terug te brengen, en iedereen een ecologisch veilige ruimte te bezorgen om te leven en te werken. Los van de snelheid waarmee we deze aanpassingen uitvoeren – kan iemand er nog aan twijfelen dat dit miljoenen banen, waarvan de meeste voor arbeiders, zal opleveren?

Het is hoog tijd, de kwaliteit van onze wateropslagplaatsen en distributiesystemen te verbeteren door giftige stoffen te verwijderen, op grote schaal het volume van het afvalwater te beperken, regenwater en grijs water op te vangen en te verdelen en het water vrij te maken van besmetting en verdamping. We moeten ook het merendeel van onze fabrieken voor het verwerken van riool- en afvalwater herbouwen.

Laat ons nu ook zorgen voor een betaalbaar gezondheidssysteem van hoge kwaliteit voor iedereen die woont in de VS, om iedereen te beschermen tegen ziekte, de levenskwaliteit te verbeteren en al onze openbare activiteiten veiliger te maken, in het bijzonder in de nasleep van Covid-19. En dat zowel op het platteland als in de steden. Dit zal een uitgebreid netwerk van zorgpersoneel en plaatsen vereisen, en we moeten eindelijk een programma creëren om deze essentiële gezondheidszorg te bekostigen, zodat iedereen die in Amerika woont er toegang toe heeft. De noodzaak hiervan is door de huidige pandemie meer dan ooit aangetoond. Nu we de enorme problemen in de gezondheidszorg hebben ervaren bij het bestrijden van deze pandemie, hebben we ook de enorme last gezien voor de miljoenen gezinnen die hun ziektekostenverzekering zijn kwijtgeraakt omdat iemand in het gezin zijn of haar baan verloor. Kan iemand er nog serieus aan twijfelen dat we drastisch én de manier moeten veranderen waarop we gezondheidszorg verlenen én hoe we haar bekostigen?

Het is eveneens hoognodig, betaalbare kinderopvang en kleuteronderwijs te realiseren voor alle gezinnen, en waar nodig nieuwe scholen te bouwen. Dit zal zorgen voor een betere opleiding van onze kinderen, de families van een zware financiële last verlossen, en meer gelijkheid scheppen voor kinderen uit huishoudens met een laag inkomen. Dit zal dan weer zorgen voor een sterk uitgebreid korps aan goed opgeleide en goed betaalde kleuterleid(st)ers.

Laat ons de vaardigheden van alle mensen verbeteren en hen productiever maken naarmate de technologie voortdurend evolueert door gratis (vrij van studiegeld) post-middelbaar en hoger onderwijs te garanderen op openbare hogescholen en universiteiten (wat in veel landen al bestaat) en door de lasten te verlagen van wie lijden onder studieschulden. We moeten zorgen voor levenslange studiemogelijkheden in programma's die worden afgesloten met certificaten in plaats van diploma's, en tegelijk zorgen voor een verhoogde toegang tot opleidingen met diploma, en dit omvat ook opleidingen na het afstuderen.

DE OPWAARDERING VAN DE RECHTEN VAN DE ARBEIDERS

Het is duidelijk dat al deze programma's de aanwerving van miljoenen arbeiders en kantoorpersoneel zullen vereisen. Wanneer we deze realiseren, moeten we streven naar de uitbreiding van de bescherming van de arbeiders, en het gemakkelijker maken om vakbonden op te richten. De tijd is rijp om te eisen dat er vertegenwoordigers van de werknemers met stemrecht in de Raden van Beheer van alle ondernemingen zitten (zoals in sommige Europese landen het geval is), en dat er substantiële plannen voor winstdeling worden uitgewerkt. Tegelijk zouden we een gewaarborgd leefbaar minimumloon voor alle banen moeten invoeren, en uitkeringsprogramma's (onder meer een betaalde gezins- en ziektekostenverzekering), en zorgen voor gegarandeerde minimumniveaus voor het gezinsinkomen. We moeten alleszins stappen ondernemen om racisme en andere vormen van discriminatie uit te schakelen bij het rekruteren van mensen voor de noodzakelijke training en opleidingen, wanneer we mensen en firma's aanwerven voor het noodzakelijke werk en wanneer we de nodige behuizing, gezondheidszorg en opvoeding bezorgen.

HET GELD

Waar komt, tijdens de huidige economische chaos, het geld vandaan om te beginnen met de toepassing van de Green New Deal? Dit is altijd de eerste vraag die opduikt, ook al voordat we werden geconfronteerd met werkloosheid, de sluiting van fabrieken en bedrijven en de dalende belastinginkomsten tot het niveau van de Depressie uit de jaren 1930, als gevolg van de strijd tegen de pandemie. Deze vraag moet worden beantwoord. Daarenboven moeten we erkennen dat we onmiddellijk dienen te zorgen voor een verlichting van de enorme inkomstendaling van miljoenen Amerikaanse gezinnen die tot voedselgebrek, problemen rond behuizing en ziektekostenverzekering leidt. We moeten echter ook erkennen dat de aanpak van de

klimaatverandering en de opwarming van de aarde een inspanning zal vereisen die vele jaren, wellicht zelfs decennia zal duren. Een kernpunt hier is dat, wanneer deze langetermijnprojecten beginnen, we ook goedbetaalde banen kunnen scheppen die werk bieden aan velen die onlangs hun baan verloren. Zoals al vaak is gezegd, begint ook de langste reis met niet meer dan een kleine stap. De korte- en de langetermijnprogramma's zouden beter gezien worden als hecht met elkaar verbonden.

Ja, we moeten geldbronnen vinden, maar dat is niet het enige. Tegelijk moeten we een manier vinden om iets te doen aan het feit dat we economisch het meest ongelijke grote geïndustrialiseerde land zijn geworden, met een van de kleinste kansen op sociale stijging. Door onze kop in het zand te steken en te beweren dat we het land zijn van gelijkheid en gelijke groeikansen voor iedereen, zullen we onze samenleving alleen maar blijven polariseren en onze democratie vernietigen. Laten we proberen, de nodige fondsen op korte *en* lange termijn te vinden waarmee we ongelijkheid en armoede verminderen, terwijl we strijden tegen racisme en andere vormen van discriminatie én de arbeiders meer veerkracht bezorgen. Het goede nieuws is dat zulke financieringsbronnen en methodes bestaan en in feite snel en gemakkelijk kunnen worden gevonden. In dit opzicht komt het erop aan of we de politieke en sociale wil kunnen opbrengen om dergelijke financiële strategieën na te streven, ondanks de bezwaren van de rijke 1% van de bevolking.

ALTERNATIEVEN

Enkele alternatieven die aan deze vereisten voldoen, zijn:

- Maak een publieke bank voor de infrastructuur. Een dergelijke instelling zou kunnen worden gebruikt om openbare en privéfondsen te verzamelen, bestemd voor grote infrastructuurwerken en verwante projecten en brede sociale programma's. De VS bezat een dergelijke instelling van de jaren 1930 tot 1957. Dergelijke banken bestaan in veel landen, zoals Duitsland, en ook op het niveau van de Europese Unie. Op wereldvlak hebben we de Wereldbank. Er bestaat ook een Aziatische ontwikkelingsbank. We moeten ons afvragen waarom een dergelijke bank ontbreekt in de VS.
- Verhoog de marginale inkomensbelasting voor de rijken en de marginale belastingen voor de grote ondernemingen, zoals werd voorgesteld door veel Democratische presidentskandidaten. Zelfs middenin de economische problemen als gevolg van de pandemie hebben sommige van deze ondernemingen, zoals Amazon, enorme

winsten geboekt, maar zijn ze erin geslaagd het betalen van belastingen te vermijden. Daaraan moet een eind komen. Zowel de rijken als de ondernemingen verkwistten veel van hun inkomsten en winsten, vooral de laatste tien jaar. Nu is het tijd hen te dwingen te investeren in de Green New Deal.

- Onderwerp de vermogens van de superrijken aan nieuwe belastingen, zoals door sommige Democratische presidentskandidaten is voorgesteld. De regering van Trump drukte een belastingvermindering van één triljoen per jaar door, waarvan het overgrote deel naar de superrijken is gegaan. Daarenboven werd beweerd dat de grote verlaging op de belastingen voor ondernemingen naar investeringen zou gaan, maar dit is, overigens zoals voorspeld, niet gebeurd. Ongeveer 90% ervan ging naar aandelen, het kopen van nieuwe effecten, en naar de salarissen voor topmanagers en bonussen, waardoor het fortuin werd vergroot van mensen die al rijk waren. Nu is het land in de problemen en we zouden de fondsen die de laatste drie jaar naar de rijken zijn gegaan moeten terugvragen door middel van vermogensbelastingen voor de rijkste families, en gebruiken om te investeren in de Green New Deal.
- Onderwerp de beurshandelingen aan een nieuwe 'verkoopbelasting'. Of de beurskoersen nu stijgen of dalen, iedere maand worden er triljoenen dollars verhandeld. Zelfs een belasting van slechts een paar cent per aandeel zou een enorm geldbedrag opbrengen. Ook dit werd voorgesteld tijdens de campagne voor de voorverkiezingen van de Democraten.
- Er kan geld worden geleend van wie het bezitten. De federale regering ontleent geld door aandelen te verkopen aan de rijke, grote ondernemingen, verzekeringsbanken, pensioenfondsen en dergelijke. Ze verkoopt ook aandelen aan buitenlandse regeringen die deze gebruiken als onderpand voor hun eigen munt. In tegenstelling tot de belastingen is dit een programma dat geheel vrijwillig is. Vandaag kan de VS voor termijnen van tien jaar lenen tegen 1% rente per jaar. De opbrengst van dit geld, dat zou worden geïnvesteerd in productieve projecten die deel uitmaken van de Green New Deal, zou veel meer bedragen dan dat.

Verhoogt dit de Nationale Schuld? Ja. Maar we hebben dit telkens gedaan als we een grote oorlog voerden. We hebben dit ook gedaan om de oorspronkelijke New Deal te financieren, om een begin te maken met onze uittocht uit de Depressie. De Republikeinen waren absoluut bereid om de belastingvermindering van Trump te financieren. Nu zijn zowel de Democraten als de Republikeinen bereid om geleend kapitaal te gebruiken om

sommige van de ergste economische gevolgen van de strijd tegen de huidige pandemie te bestrijden. Tot nu toe waren deze uitgaven echter beperkt tot onmiddellijke inspanningen op de korte termijn. Nu is het tijd zulke geleende fondsen te gebruiken om ook op lange termijn een Green New Deal te implementeren, wat niet alleen de onmiddellijke stijging van de werkloosheid en het verlies aan inkomsten met succes zou bestrijden, maar het begin zou kunnen betekenen van de wederopbouw en het herstel van onze economie. Wanneer we beginnen de GND toe te passen, zouden we de levensstandaard van onze mensen kunnen verhogen, de ongelijkheid en de armoede kunnen verminderen en kansen op goedbetaalde banen kunnen scheppen, en daarbij miljarden dollars en miljoenen levens redden door de klimaatverandering en de opwarming van de aarde te vertragen. Is dit geen waardevolle investering?

TOT SLOT

Wat ik wil zeggen is dat het haalbaar is om de benodigde bedragen in te zamelen, zelfs tijdens een economische crisis zoals we die nu beleven. De economische uitwerking van de daaruit voortvloeiende programma's die kunnen worden betaald als deel van de Green New Deal zou (zoals al eerder werd gesuggereerd) een belangrijke verhoging van de economische groei, het stimuleren van werkgelegenheid, en het verhogen van economisch, sociaal en ecologisch welzijn betekenen. Dit wil zeggen dat de economische positieve resultaten veel zwaarder zouden wegen dan de negatieve, terwijl ze het leven van 95% van onze bevolking sterk zouden verbeteren. En wanneer de positieve resultaten voor het milieu worden meegerekend, zou in principe iedereen ervan profiteren.

Ik wil benadrukken dat de belangrijkste hindernissen om de Green New Deal te implementeren niet economisch zijn. Het is de vraag of de bevolking van de vs de politieke wil kan opbrengen om de gevestigde belangen te overwinnen van die leden van de rijkste 1 tot 2% die weigert in te zien wat er ecologisch, politiek en sociaal op ons af komt. De vraag is, of zij ervan kunnen worden overtuigd dat een dergelijk programma nodig is om de aarde en onze democratie te redden. En indien ze niet kunnen worden overtuigd, kunnen we dan hun politieke invloed overwinnen? Dit zijn de cruciale vragen. ■

[Dit artikel werd vertaald uit het Engels door Ludo Abicht, Ina Antonis & Herman Simissen.]

¹ Dit artikel werd een tijdje voor de recente Amerikaanse presidentsverkiezingen geschreven door een auteur uit de Verenigde Staten. Hij richt zich in zijn analyses duidelijk op de Amerikaanse maatschappij. De redactie meent dat het essay toch, en juist vanwege de grote rol die de vs speelt op het wereldtoneel, ook op deze manier van groot belang is voor onze eigen context.

Ondernemen voor en door iedereen

Een interview met Ingrid Verduyn

INTERVIEW

Ingrid Verduyn is een gedreven zakenvrouw en CEO van het co-operatief rekruteringsbureau WaW, gevestigd in verschillende steden in Vlaanderen. Centraal in een coöperatieve onderneming is de missie dat werk zingeving biedt aan mensen, wat veel meer betekent dan louter geld verdienen. Verduyn is niet voor niets ook lid van de Raad van Bestuur van SPES (forum voor zingeving in economie en samenleving) dat onder het impuls van Luk Bouckaert de term 'economie van de hoop' lanceerde.

Vaak wordt de wereld van het vrije ondernemerschap afgeschilderd als ontaard en verwerpelijk. Maar voor u is er wel degelijk zoiets als een 'economie van de hoop'. Kunt u hier meer over vertellen?

"Mij valt op dat de meeste bedrijven in hun visie idealistische doelen formuleren. Zelden lezen we dat 'rijkdom vergaren' het enige of zelfs maar het belangrijkste doel is. Een greep: Google: 'To provide access to the world's information in one click.' Tesla: 'De wereldwijde transitie naar duurzame energie versnellen.' Dove: 'Een wereld creëren waarin schoonheid een bron van vertrouwen is in plaats van angst.' Microsoft: 'A computer on every desk and in every home.' Dit zijn allemaal idealistische doelen van idealistische ondernemers.

Maar hier knelt het schoentje: die idealen worden beknot. Tot 70%, 50%, of zelfs minder. Want niet iedereen heeft toegang tot die mooie oplossingen. Niet iedereen heeft toegang tot de wereldinformatie in één klik. Niet

iedereen heeft een computer thuis of kan rondrijden in een duurzame auto. Alleen zij die daarvan de factuur kunnen betalen, hebben toegang. Dat is businesslogica. Een bedrijf kan dan wel mooie idealen koesteren, maar de winstlogica blijft overeind.

Nonprofitorganisaties gaan doorgaans voor de volle 100% van hun doelstellingen. Hun kosten worden immers gedekt door de samenleving. Profit-organisaties hebben de neiging om hun 100% te beperken tot die organisaties of individuen die in staat zijn de rekening te betalen. Zij die dat niet kunnen, kijken van de zijlijn toe hoe anderen toegang hebben tot oplossingen die zij misschien wel het meest van iedereen nodig hebben. Dat is pijnlijk. En daarom bepleit ik dus: ga voor de volle 100%! Voorzie een toegang voor iedereen.

Om dit toe te lichten, citeer ik graag uit *Zen en de kunst van het motoronderhoud* van Robert M. Pirsig: 'Vergaren van rijkdom is een kunst. Net zoals motoronderhoud.' Het is een kunst die veel vraagt van de ondernemer. Want hoe blijf je in het nastreven van winst maximaal je maatschappelijk doel voor ogen houden? En welk aandeel geef je je werknemers hierin? Dat zijn geen gemakkelijke vraagstukken."

Wat is voor u de wezenlijke kern van het ondernemen?

"De essentie van ondernemen is oplossingen bieden voor maatschappelijke problemen. Is er geen probleem, dan is er ook geen product of dienst. Dit is per definitie hoopvol, want elke oplossing brengt ons een stapje dichterbij een ideale samenleving. Misschien is dit utopisch gedacht, omdat problemen steeds weer uit het niets ontstaan. Daarom zullen er ook steeds nieuwe ondernemingen ontstaan. Hoe groter de behoeften, hoe meer kans er is op slagen. Dat een ondernemer geld verdient met zijn of haar oplossingen, is mooi meegenomen. Meteen zien we hier het onderscheid tussen de profit-sector en de nonprofi-sector. Ondernemers die een maatschappelijk probleem vaststellen én er een oplossing voor hebben, maar die er niet in slagen om zelfbedruipend te worden, worden onder de 'non-profit' geschaard. Deze *social entrepreneurs* stellen zich noodgedwongen afhankelijk op van overheden die via belastinggeld hun product of dienst financieren. Overheden bepalen wat de prioriteiten en middelen zijn. Profit-entrepreneurs bepalen dat zelf."

Hoe verhouden doelen en idealen zich tot elkaar in een onderneming?

"De doelen die ondernemers koesteren zijn even divers als de talloze organisaties die bestaan. Dat kan een financieel doel zijn, impact willen hebben of een imago nastreven. Maar ook sociale doelen zijn voor velen belangrijk, net als maatschappelijke of spirituele doelen waarbij ondernemers willen

bijdragen aan een betere wereld of een groter geheel. De meesten streven een mix van deze doelen na. Het vergaren van rijkdom staat niet per se op de eerste plaats. Het is niet omdat een ondernemer vaak met geld bezig is, dat geld ook zijn belangrijkste doel is. Wel is geld een noodzakelijk middel om de continuïteit van de onderneming te garanderen.

Heel wat bedrijven formuleren een idealistische visie. Maar in de praktijk wordt hun ideaal nooit 100% verwezenlijkt. Door de businesslogica krijgt niet iedereen toegang tot hun producten of diensten. Het is nochtans mogelijk om 100% voor je visie en missie te gaan, voor iedereen. En gedragen door iedereen, als het bovendien gebeurt in een coöperatieve organisatiestructuur.”

Kunt u die structuur toelichten aan de hand van uw eigen organisatie We and Work (WaW)?

“Graag. Sinds 2015 ben ik actief als co-oprichter en CEO van WaW, een professioneel HR-bedrijf, actief in uitzendarbeid, werving en selectie en projectsourcing. WaW valt niet samen met mijn persoon. WaW, dat zijn alle WaW-medewerkers. Want WaW is een werknemerscoöperatie. Coöperatief ondernemen gaat over delen. Over het delen van middelen, van opbrengsten, van lief en leed. En evenzeer over inspraak. De oprichters maakten in het begin ferme keuzes. Zo zijn hun aandelen statutair beperkt tot 100 en zijn de aandelen van de partners beperkt tot 50. De oprichters hebben de helft van het benodigde kapitaal verschaft via achtergestelde leningen. Dit om een aanvaardbare verhouding te handhaven tussen oprichters en alle latere partner-vennoten. Doordat er steeds meer nieuwe aandeelhouders kunnen komen, verwatert het aandeel van de oprichters steeds meer. ‘Dom, dom, dom’, zei een collega-ondernemer. Een andere belangrijke keuze was om het stemrecht toe te kennen aan aandeelhouders, ongeacht het aantal aandelen. De oprichters waren bijgevolg na een half jaar de meerderheid kwijt. ‘Nog dommer’, zei de collega-ondernemer meewarig. Het is maar hoe je het bekijkt. De medewerkers van WaW zijn alleszins erg tevreden met deze regeling. En de oprichters nog meer. Want een medewerker die mede-eigenaar is, kijkt anders naar de zaken. Die voelt zich niet betrokken. Die is betrokken.”

Hoe werkt dat concreet?

“Wel, inspraak moet je natuurlijk regelen. Het volstaat niet om je vennoten een stem te geven op de Algemene Vergadering. WaW heeft een democratische besluitvoering georganiseerd door de rol van de Raad van Bestuur anders in te vullen dan wat we klassiek gewend zijn. De Raad van Bestuur zal voorstellen, die vaak uit de markt komen, uitwerken en voorbereiden.

De medewerkers stemmen voor of tegen tijdens een WaW-meeting, die vijf keer per jaar plaatsvindt. Dit dwingt de Raad van Bestuur om een grondige voorbereiding te maken en goed te communiceren. De negatieve effecten van een democratische besluitvorming, zoals vertraging van het beslissingsproces en conflicterende meningen, worden ruimschoots gecompenseerd door inhoudelijke discussies die leiden tot betere beslissingen en snellere implementatie. De beslissingen zijn gewikt, gewogen en gedragen door iedereen, en dat is erg verrijkend.”

We kennen al een tijdje het begrip Corporate Social Responsibility (CSR). Fungeerde dit concept voor u als een model?

“Op zich is de casus van Dove hierbij zeer verhelderend: daar zien we een parallel tussen een idealistische bedrijfsvisie en de concrete CSR-projecten. Dove zegt over het eigen bedrijf: *‘For more than 15 years, we’ve been helping parents, mentors, teachers, and youth leaders deliver self-esteem education that’s reached more than 60 million young people so far. By 2030, we’re aiming to have helped ¼ billion build their positive body image.’* Bedrijven die 100% voor hun visie gaan, trekken hun langetermijndoelstellingen door en zoeken oplossingen voor iedereen. Hiervoor moeten ze creatief uit de hoek komen. Ze kunnen immers hun service of product niet gratis op de markt gooien. Ze ontwikkelen heel doelgericht projecten die hun visie waarmaken. Kijk, je kan ondernemen en 100% voor een idealistische visie en missie gaan. Maar je kan ook nog een stap verder gaan dan CSR enkel te bezien als een strategische meerwaarde. Bij WaW is CSR geen model. Niemand denkt er zelfs over na. WaW probeert gewoon zijn visie en missie te realiseren.”

Wat is de visie en de missie van WaW?

“Onze visie: we dromen van een wereld waarin iedereen de kans krijgt om een job te vinden die aansluit bij zijn talenten. Dit doen we door als arbeidsbemiddelaar de arbeidsbelemmerende filters te counteren en mensen vanuit hun sterktes op de arbeidsmarkt te zetten. Dat is onze missie. Ons project Make it Work, waarin we jongeren die ooit met het gerecht in aanraking kwamen klaarstomen en coachen richting arbeidsmarkt, geeft concrete invulling aan onze missie en visie. Eén gelukt begeleidingstraject is geen druppel op een hete plaat. Het is een concrete verbetering van het leven van een persoon. Een voorbeeld van 100%. WaW verdient haar geld met de bemiddeling van hoogopgeleide, gegeerde profielen op de arbeidsmarkt. Een belangrijk deel van die opbrengsten gaat naar Make it Work.” ■

Hopen zonder verwachting

Nadat de mooie en welbespraakte maar ook hopeloos nieuwsgierige Pandora, tegen alle waarschuwingen van bijvoorbeeld haar dommige echtgenoot Epimetheus in, toch de pot opende die ze van Zeus had gekregen, ontsnapten alle kwaden, waaronder dood en ziekte, die de mensheid sedertdien zouden geselen. Van alle ellende die ons kan treffen, krijgen vrouwen wel vaker de schuld. De aloude Griekse mythe is geen uitzondering op deze misogynie regel. Vrouwen, die willen weten hoe het zit – daar kan, zo dachten de mannen, alleen maar ellende van komen. Daarom wilde Pandora's zwager, Prometheus, een man die altijd alles kon zien aankomen, ook helemaal niets van haar weten. Hij begreep meteen dat de mooie dame een vals cadeautje van de goden was die hem wilden straffen omdat hij het vuur van hen had gestolen. Zijn sukkelige broer tuinde er echter met open ogen in, liet zich door haar schoonheid beduvelen, met alle desastreuze gevolgen van dien. De mythe van Pandora werd lange tijd gezien als een geduchte waarschuwing dat vrouwen niets in de wetenschap of in de filosofie te zoeken hadden. Voor hedendaagse feministen is Pandora echter niets minder dan een heldin die niet genoeg bewierookt kan worden.

Zoals bekend schrok ze zo van haar daad dat ze de pot weer snel dichtmaakte. Ze wilde verhinderen dat nog meer ellende zou ontsnappen, maar het kwaad was al geschied. Er bleef slechts één dingetje achter in de pot en dat was een geestestoestand die we nu aanduiden met het woord 'hoop' en die de Grieken aanduiden met het woord *elpis* dat inderdaad met 'hoop' vertaald wordt, maar ook met 'verwachting' en soms ook met 'bezorgdheid'. Vaak wordt Elpis ook gepersonifieerd als een godin.

Dit oude, mythologische gegeven is door de eeuwen heen de aanleiding geweest voor eindeloos veel filosofische bespiegelingen over hoe we 'hoop' moeten begrijpen. Bewijst het feit dat zij in een pot met alle kwaden zat, niet dat de hoop iets met het kwaad van doen heeft? Of is het juist een hoopvol teken dat de hoop in een wereld met zo veel ellende in ieder geval nog niet helemaal verloren is? Hoop is ambivalent en bevindt zich ergens tussen goed en kwaad in. Ze wordt vaak gezien als medicijn en gif tegelijk. Ik hoop dat duidelijk te maken in de beknopte overwegingen die nu volgen. En ik hoop ook duidelijk te maken dat de mythe van Pandora een aspect van hoop laat zien dat we te vaak negeren. Ik noem dat hopen zonder verwachting. Dat is een manier van hopen die niet vooruitkijkt, plant of projecteert.

De ambivalentie die hoop altijd ten deel is gevallen, verdwijnt pas vanaf Immanuel Kant (1724–1804). Bij hem slaat de balans eenduidig in het voordeel van de hoop door. 'Waarop mag ik hopen?', vraagt hij in de *Kritiek van de Zuivere Rede*. Hoop hangt voor hem onmiddellijk met geluk samen, maar dan gaat het niet in de eerste plaats om het eigen, individuele geluk, maar vooral om het geluk van alle mensen. Hoop wordt zo een morele verplichting, iets wat verstandige en redelijke mensen op zich willen nemen om zo de angst, die met onwetendheid komt, te bestrijden.

Tegen Kant kunnen de meeste mensen niet op. Zelfs zijn grootste critici erkennen dat hoop een antropologische categorie is. Dat wil nog niet zeggen dat zij iets goeds is, maar hopen is zo door en door menselijk dat twijfel eraan neerkomt op twijfel aan onszelf. Tegenwoordig durven daarom alleen echte pessimisten die twijfel over wie wij zijn en over wat wij mogen hopen nog op te brengen. De Amerikaanse filosoof Eugene Thacker is daarvan een voorbeeld. Hij boort alle hoop op een rationeel gefundeerde hoop, de hele kantiaanse traditie dus, meedogenloos de grond in. Ik citeer hem, omdat hij aan de vanzelfsprekende samenhang tussen hoop en redelijkheid twijfelt:

Wat nu als neerslachtigheid – het falen van het verstand om jezelf onder controle te krijgen – niet zozeer duidt op het falen van dat verstand maar op een (logische) uitkomst ervan? Wat nu als de rede 'te goed' werkt en ons conclusies laat trekken die altijd geweerd zijn uit ons bestaan? Wat we dan zouden hebben, is misschien een 'koel rationalisme', dat de hele antropocentrische verwaandheid van alle filosofische inspanningen bij elkaar veegt en ons slechts een anonieme, gezichtsloze wereld laat zien die niet geraakt wordt door onze hoop en onze verlangens.

Wie echt redelijk durft te zijn, geeft alle hoop op en begrijpt dat de wereld niet eens ellendig is, maar veeleer niets voor ons betekent. Hier valt natuurlijk wel wat op af te dingen. Je kunt je bijvoorbeeld afvragen hoe feminis-

ten kijken naar dit soort pessimisme. Er woedt, ik suggereerde het al, een stevige discussie over de vraag of hoop iets vrouwelijks is en daarom iets wat mannen met hun zompige in plaats van koele realisme helemaal niet aan kunnen. Het pessimisme heeft een lange en zeer problematische geschiedenis als het om vrouwen gaat. Voorgangers van Thacker, de door hem mateloos vereerde Arthur Schopenhauer voorop, vallen op vanwege hun vrouwenhaat. Hopeloosheid is voor alles een verkeerde karaktereigenschap.

Toch blijft het wantrouwen tegen de hoop interessant. Wie zegt dat hoop een morele plicht is – niet alleen Kant zegt dit, maar ook de katholieke kerk eist van de gelovigen dat ze in hoop leven – moet toegeven dat er iets verraderlijks schuilgaat achter deze eis. De belangrijkste critici van de hoop waren echter niet zozeer de pessimisten, maar de stoïcijnen. Hoop, zo vonden zij, leidt, net als angst die haar tegenpool is, tot een onrustig bestaan. Immers, beide gemoedstoestanden leiden tot een afhankelijkheid van iets toekomstigs en die toekomst is per definitie onzeker. Gemoedsrust – en daar gaat het de stoïcijn om – krijg je dus vooral als je hoop en angst zoveel mogelijk weet te neutraliseren. Een mens zou er naar moeten streven onafhankelijk van de tijd te leven en dat kan slechts wanneer hij of zij radicaal kiest voor het heden.

Natuurlijk betekent deze radicale afwending van de toekomst niet dat er helemaal niets is om voor te leven. De stoïcijnen zijn wat dat betreft niet gelijk te schakelen met de pessimisten. Ze maken een onderscheid tussen *skopos* en *telos*, allebei termen die we doorgaans met ‘doel’ verklaren. Maar het ene doel is het andere doel niet. Bij *skopos* gaat het om iets wat onze handelingen in bepaalde alledaagse omstandigheden kan aansturen, ook al moeten we daarbij voortdurend erkennen dat de vraag of we onze doelen bereiken maar ten dele van onszelf afhankelijk is. Pech of ellende ligt altijd op de loer bij ons streven een opleiding af te maken, een mooie baan te vinden of geld te verdienen. Bij *telos* gaat het veeleer om een instemming die we met ons eigen leven zouden moeten hebben, altijd en los van bepaalde omstandigheden. Elk moment moet die *telos* in jouw leven doorschijnen, alsof ieder moment het laatste moment zou kunnen zijn. Het onderscheid tussen *skopos* en *telos* is dus gebaseerd op een soort zelfinzicht dat suggereert dat we enerzijds in ons leven niet alles in de hand hebben, maar anderzijds wel sterke invloed kunnen hebben op wie of wat we zijn. De Italiaanse filosoof Mario Perniola (1941–2018) geeft een mooie uitleg over waarom we het onderscheid tussen beide doelen dienen te waarderen:

Wie een onderscheid maakt tussen *skopos* en *telos*, laat vlijt en zorgvuldigheid in de wereld verder bestaan, zonder dat beide in de klauwen terechtkomen van een projectmatigheid die calculeert en

plant en vaak genoeg mislukt en het in ieder geval onmogelijk maakt zich nog in eigenlijke zin op het heden te richten en ervan te genieten.

Het gaat erom dat we leren dat ons geluk niet alleen iets is wat we straks moeten zien te realiseren. We zouden de kunst moeten leren ook succesvol te zijn zonder dat we stappen in de richting van de toekomst zetten.

De vraag is wat deze overweging nog met hoop te maken heeft. Het Griekse *elpis* wordt niet voor niets vaak met ‘verwachting’ vertaald, een woord dat toch sterk met ‘toekomst’ te maken heeft. *Is het mogelijk om iets te hopen zonder dat je iets verwacht?* De stoïcijnen suggereren dat dit is wat ons te doen staat. Maar hoe moeten we ons dat voorstellen: hopen zonder verwachting? Een eerste manier om dat te doen zou mogelijk kunnen liggen in de bevrijding van de hoop van bepaalde gewenste toestanden. Hopen op rijkdom is banaal. Hopen op macht ook. Maar is hopen op een vaccin tijdens een epidemie ook zo banaal? Of hopen op verlossing? Of op zielenheil? En wat de te denken van de hoop op de komst van de verlosser, voor veel gelovigen het laatste doel, de *eschaton*?

Het is duidelijk dat we langzaam maar zeker zijn aangekomen in de sfeer van het geloof. De katholieke filosoof Gabriel Marcel (1889–1973) maakt een mooi onderscheid tussen *espoir* en *espérance*. In het eerste geval gaat het om hoop die zich richt op een bepaald object en die daardoor steeds het risico loopt teleurgesteld te worden. Dat is een hoop die niet bemoedigend is. In het tweede geval gaat het echter om een hoop die zich, geheel in lijn met wat de stoïcijnen dachten, bevrijdt van het bange wachten. Deze hoop moet je zien, aldus Gabriel, als een toestand van vertrouwen. Zoiets, en dat zou een pessimist als Thacker misschien ook kunnen waarderen, heeft uiteindelijk niets te maken met optimisme. Optimisme, zo schrijft Marcel, onttrekt zich niet aan de sfeer van de angst, omdat het altijd wordt opgejaagd door de mogelijkheid dat een bepaald gewenst doel niet verwezenlijkt wordt. Ik heb daarom ook altijd gezegd dat optimisten nare mensen zijn die een hekel hebben aan iedereen die enigszins twijfelt aan de mogelijkheid van een stip op de horizon. Het wezen van de hoop is niet dat we *op iets* hopen, maar simpelweg *dat* we hopen. Dat geeft vertrouwen, niet zozeer in jezelf, iets wat je te sterk bij de stoïcijnen ziet, maar juist in de wereld om je heen. Voor Marcel is hoop uiteindelijk een kwestie van vertrouwen, niet een kwestie van berusting of *apatheia*. Hij verwierpt uiteindelijk de stoïcijnse zienswijze, omdat hij deze niet alleen te berustend vindt maar ook te sterk gericht op de eigen zielsrust in plaats van op de wereld.

Hoop dus als een permanent vertrouwen in de wereld. Voor Perniola maakt dit deel uit van wat hij het ‘katholieke voelen’ noemt. Het gaat bij de hoop niet om uiterste dingen en evenmin om individuele wensen en desiderata. Het gaat om een vertrouwen in de wereld in het besef dat we

het uiteindelijk niet zelf voor het zeggen hebben. Dit is een hoop zonder doel en zonder verwachting. Het is veeleer hoop als geduld. En hoop als iets onbegrijpelijks. Zeker, geduld, activiteit en uithoudingsvermogen zijn van belang bij hoop, maar ze zijn nooit voldoende. Ik laat Perniola nog een keer aan het woord:

Als uiteindelijk een bepaalde gehoopte zaak zich daadwerkelijk voordoet, dan straalt er altijd iets onbegrijpelijks vanaf, iets wat zich niet laat begrenzen door de aannames die we eerder hadden of tot plannen die we eerder smeedden.

Je moet opmerkzaam zijn en blijven op de ‘merkwaardige glans’ van de hoop die in vervulling is gegaan.

Hoop is dus uiteindelijk volstrekt oncontroleerbaar. Niets is zo plat als hoop definiëren als een gemoedstoestand die erin bestaat dat een gewenst resultaat daadwerkelijk, vanzelfsprekend na de juiste inspanningen, verwezenlijkt zal worden. Dat accent op de oncontroleerbaarheid brengt me terug bij de mythe van Pandora waarmee ik dit verhaal begon. Toen de pot voor de tweede keer werd geopend, vloog ook de hoop die er nog in zat eruit, vermomd als een vogel. Misschien was die vogel de godin die luistert naar de naam *Elpis*. Ze werd in ieder geval een teken van troost, die door alle ellende heen toch mogelijk blijft. Misschien kun je die vogel begrijpen als een laatste kans op een beetje vertrouwen in een wereld die niet met onze wensen meegleeft. Maar hoe dan ook, die vogel laat zich niet in een kooitje opsluiten. Ze wil alle kanten op fladderen. Je krijgt er geen grip op. Hoop, dat is de wijze les van Pandora, is niet iets wat je kunt kennen, organiseren of domesticeren. Hoop is en blijft mysterieus en wild. En dat is maar goed ook. ■

Hoop en de rol van (bedrijfs)leiders

GETUIGENIS

‘Hoop’ is niet het langste woord dat onze taal rijk is, maar het is er wel een met een diepe betekenis. Het is de stuwende kracht die de mensheid leidt naar een positieve en betere toekomst. Het is het basisfundament waarop onze levensdromen gebouwd worden. Iedereen met een doel voor ogen, iedereen die zin wil geven aan het leven, heeft een vorm van hoop nodig.

Intrinsiek is de hoop van ieder individu verbonden met de overtuiging dat je tijdens je leven een verschil kunt maken, dat je een positieve bijdrage kunt leveren aan de wereld. Want één ding is zeker: de mens wil evolueren, niet enkel overleven. Hoewel de impact niet altijd onmiddellijk zichtbaar is, uiteindelijk zal iedereen in zijn leven een steen hebben verlegd. Op macroniveau leidt dit tot stabiliteit en voorspelbaarheid, maar ook groei, welzijn en welvaart.

HOOP IN TIJDEN VAN CRISIS

Maar wat als het ondenkbare gebeurt? Wat als de toekomst onzeker is en de voorspelbaarheid wegebt? Wat doet een crisis, klein of groot, met de hoop van mensen? En wat doet een crisis met de mensen zelf?

In het ergste geval ontnemt een crisis elk gevoel van hoop en overheerst een overweldigend gevoel van pessimisme en wantrouwen. Het gebrek aan zekerheid en vooruitzichten op lange termijn kunnen het beginpunt zijn van een negatieve neerwaartse spiraal. Gelukkig leert de geschiedenis dat

hoop diep verankerd zit in de mens en zich niet zomaar laat wegzetten. Treffend voorbeeld zijn de talloze bombardementen op de burgerbevolking tijdens de Tweede Wereldoorlog. De achterliggende strategie was om met deze meedogenloze acties op de moraal van de burgers in te beuken waardoor ze hun hoop en strijd lust zouden opgeven. Hoewel vele gebouwen werden omvergeblazen en de bombardementen talloze slachtoffers eisten, bleef echter de hoop overeind – langs beide kanten van de frontlinie. Snel raakten deze bombardementen dan ook ingeburgerd in de dagelijkse realiteit van de mensen.

Maar natuurlijk krijgt de hoop in tijden van crisis wel een stevige dreun. Een beklemmend gevoel van onmacht en verlies van controle over de eigen situatie kan gaan overheersen. Op dat moment is er meer dan ooit nood aan degelijk leiderschap om de weg te wijzen en de hoop in stand te houden.

Er zijn ook aangename verrassingen die zich tijdens een crisis manifesteren. Mensen vinden als gevolg van tegenslag een doel en zin in het leven. Gemeenschappen komen terug samen en formuleren een gezamenlijk antwoord op de crisis. Jongere generaties staan op en geven oudere generaties een gevoel van hoop voor de toekomst. Bedrijven nemen hun verantwoordelijkheid en leveren extra inspanningen om vanuit hun kennis en economische kracht de maatschappij uit de crisis te helpen. Oplossingen worden gevonden voor aloude, structurele problemen. Denk maar aan de hervormingen in justitie en het politieapparaat na de vreselijke wandaden van Marc Dutroux.

DE ROL VAN (BEDRIJFS)LEIDERS: HOOP CREËREN VOOR ANDEREN

Zodra er minder hoop is, is er meer leiderschap nodig. Dit leiderschap kan uit alle geledingen van de maatschappij komen. Heel vaak verschijnen in een crisis dan ook nieuwe ‘helden’ die het voortouw nemen en als bron van inspiratie en motivatie voor anderen fungeren. Maar hoe ziet dit leiderschap eruit? Laten we de bedrijfswereld als voorbeeld nemen. Welke rol is er voor bedrijfsleiders weggelegd in zwaar onweer? Wat moeten bedrijfsleiders doen wanneer de hoop op het spel staat? De hoop is immers onze laatste verdedigingslinie, dus kan ze maar beter goed gemanaged worden.

Een cultuur van betrokkenheid

In de eerste plaats is een oprechte en sterke betrokkenheid cruciaal – zowel een betrokkenheid bij interne stakeholders als bij externe. Een betrokkenheid die verder gaat dan ‘we zijn trots op wat jullie gerealiseerd hebben of ‘we hebben begrip voor deze heikele situatie’. Deze betrokkenheid moet een natuurlijk onderdeel van de bedrijfscultuur zijn – ze is niet iets wat je even

tevoorschijn haalt in een crisis. Het is juist in tijden van crisis dat een vooraf opgebouwde betrokkenheid ervoor zorgt dat je als bedrijf de crisis goed kan doorstaan. Probeer daarom je stakeholders te betrekken, niet enkel bij alledaagse beslissingen, maar ook bij projecten met een perspectief op de langere termijn. Creëer een gemeenschappelijke zingeving door de maatschappelijke relevantie ervan te benadrukken.

Aan een aantal randvoorwaarden moet worden voldaan wil je een cultuur van betrokkenheid nastreven. Ten eerste moeten zware hiërarchische barrières die een open en transparante communicatiestructuur in de weg kunnen staan, worden verwijderd. Medewerkers moeten de mogelijkheid hebben om hun bezorgdheden te uiten en het gevoel hebben dat deze bezorgdheden worden aangepakt. Daarnaast is het in een cultuur van betrokkenheid belangrijk dat mensen de nodige flexibiliteit en het vertrouwen krijgen om hun job zo goed mogelijk uit te voeren. Maar ook dienen zij de ruimte te krijgen om fouten te maken en zich verder te ontwikkelen. Tot slot hebben mensen de juiste ondersteuning nodig, zeker wanneer ze het op persoonlijk vlak moeilijk hebben. Denk hierbij bijvoorbeeld aan begeleiding bij een burn-out of bij de terugkeer na een langere afwezigheid.

Blik op de toekomst houden

Wanneer de hoop op het spel staat, wordt van leiders ook verwacht dat ze toekomstgericht blijven, dat ze duidelijk maken wat de uitdagingen en opportuniteiten zijn die in de toekomst nog verwacht kunnen worden en hoe iedereen kan bijdragen. Het gaat erom enthousiasme te creëren voor een positieve toekomst die een negatieve neerwaartse spiraal remedeert. Dat doe je door openheid van geest en leergierigheid te stimuleren in alle niveaus van je bedrijf. Zo krijg je mensen die het aandurven en fijn vinden om dingen in vraag te stellen. Dat geeft energie, zuurstof en laat ons dromen van een toekomst waar het bedrijf relevant blijft voor al zijn stakeholders.

Zichtbare leiders

In crisissituaties moeten leiders het voortouw nemen. Ze moeten zichtbaar en toegankelijk blijven in de organisatie – vaak met de ‘laarzen in de modder’. Daarnaast is transparante communicatie cruciaal en moeten leiders de moed hebben om zich kwetsbaar op te stellen. Ook leiders hebben immers niet op alles onmiddellijk een antwoord. Belangrijker is om op zulke momenten aan te geven dat er samen naar een uitkomst gezocht wordt. Op die manier worden leiders een baken van hoop, vertrouwen en verbinding.

CONCLUSIE

Er zullen altijd momenten zijn waarop we de controle dreigen te verliezen en we moeten vertrouwen op anderen die een positief verschil kunnen maken. Maar 'hoop' is geen op zichzelf staande strategie. Het is geen wondermiddel om mensen zich op korte termijn beter te laten voelen. Het is eerder een 'bij-product' dat ontstaat wanneer je het positieve verschil maakt voor mensen die je vertrouwen. In crisissituaties, maar ook in normale omstandigheden. Het is onze morele plicht om hopeloze situaties te veranderen in hoopvolle.

Want hoop brengt ons meer dan onze diepste angsten. ■

Bedrijf zoekt betekenis

Waarop mogen we hopen?

Waarom dient de economie? In dit essay argumenteren we dat deze fundamenteel filosofische vraag steeds meer tot de kern van de economische praktijk behoort. Getuige daarvan de opkomst van de betekeniseconomie en het toenemend aantal bedrijven dat een ‘purpose’ of hoger doel uitdrukt dat de bedrijfsactiviteiten een diepere bestaansreden moet geven. De morele belofte die daarin schuilt, biedt een kans om hoop een centrale plaats te geven in de hedendaagse economie.

De etymologische betekenis van economie, als samentrekking tussen het Griekse *oikos* en *nomos* wat zoveel als ‘huishouden’ betekent, doet uitschijnen dat economie in essentie een hulpmiddel is om ons leven te ‘managen’. In die vorm lijkt economie een neutraal instrument waarmee de mens zijn leven beheert. Maar niets is minder waar. Onder meer gedragseconomen als Nobelprijswinnaars Robert Shiller en George Akerlof¹ en economiefilosofen zoals Tomáš Sedláček² wijzen op het belang van verhalen als betekenisgevende kaders in de economie. Zoals in elk verhaal zitten daarin aannames en waardeoordelen. Zoals over het doel van economische activiteit of over wat goed is en wat niet. Economie is dus allerm minst neutraal, maar is intrinsiek waarden-gedreven. Die benadering trekt zich vandaag door in de bedrijfspraktijk.

Zo is het gebruik van de term *purpose* sinds de jaren negentig met factor vijf toegenomen in de bedrijfscommunicatie.³ Meestal is dat een morele doelstelling die een positieve impact op de omgeving zou moeten hebben, zoals ‘to make sustainable living commonplace around the world’ (Unilever), ‘to make 100% slave free the norm in chocolate’ (Tony’s Chocolonely) of ‘materials for a better life’ (Umicore). Een steekproef in België wijst uit dat 80% van de organisaties vandaag ook een set van bedrijfswaarden hanteert.⁴ Cijfers

die wijzen op een groeiende trend naar zingeving in de bedrijfswereeld. De Amerikaanse auteur Aaron Hurst benoemde dit fenomeen als de *Purpose Economy*, wat vertaald werd als 'de betekenisconomie'.⁵ Een economie die de menselijke behoefte aan betekenis helpt te vervullen door het aanbieden van zinvolle jobs en producten met een maatschappelijke meerwaarde.

Het jaar 2019 leek het jaar van de doorbraak voor de betekenisconomie. Verschillende gezaghebbende stemmen waaronder *The Financial Times*, het World Economic Forum en de Amerikaanse Business Roundtable met CEO's als Tim Cook (Apple), Mary Barra (GM) en Jeff Bezos (Amazon), spraken zich uit voor een nieuw kapitalisme. Een stakeholderkapitalisme met een ruimer doel dan winst. Zoals investeren in de waardigheid en diversiteit van medewerkers, in een ethische relatie met leveranciers en in het beschermen van de leefomgeving.⁶ In de betekenisconomie is het doel van een onderneming niet langer winst maken, maar winst maken om iets beters te realiseren voor alle belanghebbenden.

Het is meer dan terecht om dergelijke verklaringen kritisch te benaderen en tegenover de praktijk te plaatsen. Hoe geloofwaardig zijn statements die zijn ondertekend door bedrijven die op het vlak van arbeidsomstandigheden of milieu-impact niet onbesproken zijn? Toch zijn deze verklaringen een goed teken.

Allereerst omdat er een einde lijkt te komen aan wat al vijftig jaar de basis is van het vrijemarktkapitalisme: winstmaximalisatie ten voordele van de aandeelhouders. Dat is de enige verantwoordelijkheid van bedrijfsleiders, aldus Milton Friedman in 1970.⁷ In 2006 noemde *The Economist* hem de meest invloedrijke econoom van de twintigste eeuw. Dat we vandaag een ander geluid horen vanuit de bedrijven zelf, mag hoopvol worden genoemd.

Het vaandelzwaaien met bedrijfswaarden is ook goed nieuws omdat zelfs bedrijven die zich enkel uit opportunisme achter bepaalde engagementen scharen, toch de verwachting van een eerlijke en duurzame economie mee aanwakkeren. Dat is de paradox van *window dressing*. Zelfs wie het niet helemaal meent met zijn goede beloftes, normaliseert de belofte van het goede. Als een bedrijf zich voordoet als duurzaam, bevestigt het dat duurzaamheid de norm is.

Een eerste raakvlak tussen de betekenisconomie en de economie van de hoop vinden we daarom in de beloftevolle toekomst die bedrijven zelf vooropstellen. Hoop is immers een wensende verwachting. Het is een verlangen naar een positieve toekomst in de onzekerheid dat die zich zal voordoen. Een groeiend aantal bedrijven voedt de hoop op een betere toekomst waarin de economie ten dienste staat van mens en samenleving. Bedrijven kunnen er voordeel mee doen die hoop in te lossen, of schade ondervinden wanneer ze die hoop niet waarmaken.

Ook intern leeft de dynamiek van de hoop in organisaties. Een groeiend aandeel medewerkers zoekt meer in zijn job dan een inkomen. Zelfontplooiing, sociaal contact en de wil om iets te betekenen voor anderen en de maatschappij worden steeds belangrijker als werkmotivatie.⁸ We identificeren ons almaar meer met ons werk. Meer dan ooit is het: ik doe, dus ik ben.⁹ Die behoefte aan zelfverwezenlijking in het werk heeft een schaduwkant. Denk aan burn-out of aan de existentiële impact bij een ontslag. Toch mag ons dit niet blind maken voor de veelzijdige waarde van vervullend werk. Ten eerste op persoonlijk vlak: het hebben van een vervullende job heeft een positieve invloed op het persoonlijk welbevinden van mensen. Vervolgens op economisch vlak: wie zijn job als zinvol ervaart, is gelukkiger op het werk, minder vaak ziek en presteert beter. En ten slotte ook op maatschappelijk vlak: zinvol werk kan de werkzaamheid helpen verhogen, wat zeker in het licht van de pandemie en de oplopende begrotingstekorten een noodzaak is.

Welke eigenschappen van werk zorgen ervoor dat het als betekenisvol wordt ervaren? Onderzoek in de psychologie toont dat drie componenten onderliggend zijn aan ervaringen van betekenis.¹⁰ We ervaren iets als betekenisvol als we samenhang ervaren (*coherence*, de cognitieve component van zingeving), als iets voor ons intrinsieke waarde heeft (*significance*, affectieve component) of als iets richting geeft aan ons leven (*purpose*, de motiverende component).

In de motiverende component zien we het belang van *purpose* op individueel vlak. Het gaat om ervaringen van zinvolheid omdat iets een hoger, toekomstig doel dient. Iets krijgt dus betekenis omdat het bijdraagt aan een gewenste toekomst of aan datgene waar men op hoopt. Zoals duurzaam leven om een gezonde planeet na te laten voor toekomstige generaties. Of kinderen opvoeden vanuit bepaalde waarden zodat ze zich ontwikkelen tot

deugdzame volwassenen. Zo worden bepaalde handelingen of gebeurtenissen zinvol in het licht van de toekomst. Deze betekenisdynamiek leunt aan bij religieuze tradities, zoals het christendom, waarin het leven en ons handelen een zin krijgen vanuit de belofte dat ze tot verlossing leiden in het hiernamaals. De verhoopte toekomst geeft betekenis aan het heden omdat we ernaar gaan handelen.

Op meer profane wijze speelt deze betekenisdynamiek ook in de persoonlijke verhouding tot werk. Medewerkers die zien waar hun werk toe bijdraagt en een verschil maakt voor anderen, ervaren hun werk als zinvoller. Ertoe doen versterkt ons gevoel van eigenwaarde. Het is niet alleen 'ik doe, dus ik ben', maar ook 'ik doe ertoe, dus ik ben'.

Als 2019 het jaar van de betekenis was, is 2020 misschien wel het jaar van de hoop. Of beter, een jaar waarin mensen wereldwijd behoefte hebben aan hoop door de coronapandemie. Hoop op een vaccin, hoop op een herstel, hoop op beterschap. In de economie van de hoop kunnen bedrijven op twee manieren een verschil maken. Enerzijds in het waarmaken van de beloftes die ze vandaag kenbaar maken naar de buitenwereld in allerlei charters en purpose statements. '*Practice the hope you preach*', is dan de boodschap. Anderzijds door werk te maken van zinvol werk in hun arbeidsorganisatie. Door de medewerker niet louter als *human resource*, maar als *human being* en zinzoeker te behandelen, kan een organisatie een bron van betekenis en hoop zijn. ■

- 1 George Akerlof en Robert J. Shiller, *Animal Spirits*, Princeton University Press, 2009.
- 2 Tomáš Sedláček, *De economie van goed en kwaad. De zoektocht naar economische zingeving van Gilgamesj tot Wall Street*, Scriptum, Schiedam, 2012.
- 3 EY Beacon Institute, *The State of the Debate on the Purpose in Business*, www.ey.com, 2016.
- 4 Etion-Acerta, '7 op de 10 werkgevers heeft ambitie om personeel zinvol werk te geven', www.etion.be, 2019.
- 5 Aaron Hurst, *De betekenis-economie*, Scriptum Books, Schiedam, 2014.
- 6 Business Roundtable, 'Statement on the Purpose of a Corporation', www.business-roundtable.org, 2019.
- 7 Milton Friedman, 'The Social Responsibility of Business is to Increase Its Profits', in: *The New York Times Magazine*, www.nytimes.com, 13 september 1970.
- 8 Trendhuis, *Werkbarometer 2020*, Mechelen, 2020.
- 9 Jochanan Eynikel, *Check-In. Op zoek naar zin en betekenis in bedrijven*, LannooCampus, Leuven, 2020.
- 10 Frank Martela, en Michael F. Steger, 'The Three Meanings of Meaning in Life. Distinguishing Coherence, Purpose, and Significance', in *The Journal of Positive Psychology*, 11:5, blz. 531–545, Routledge, Abingdon, 2016.

Coronalessen voor een economie van de hoop

GETUIGENIS

De voorbij negen maanden hebben ons eraan herinnerd hoe kwetsbaar we zijn. Een virus, duizendmaal kleiner dan een zandkorrel, heeft ons dat duidelijk gemaakt. De vraag die zich vandaag stelt is hoe we uit deze coronaperiode zullen geraken. Grijpen we terug naar gisteren of staan we open voor iets nieuws? Om de Franse auteur Marcel Proust te parafraseren: gaan we op zoek naar de verloren tijd of maken we gebruik van de tijd die we hervonden hebben?

We zijn nog niet aan het einde van de pandemie, maar ik wil toch even stilstaan bij wat we ‘herwonnen’ hebben en hoe dit een economie van de hoop zou kunnen bevorderen. We vertrekken uiteraard niet van een leeg blad. Er zijn al vele boeken geschreven over zaken doen in de nieuwe economie, de circulaire economie, de deeleconomie, enzovoort. Maar dat was vóór onze corona-ervaring. Ik heb mijn bijdrage dan ook gestructureerd rond een aantal coronatermen, in een poging te vertrekken van wat ikzelf heb ‘teruggevonden’, en hoe dit zou kunnen bijdragen tot een nieuwe economie.

TIJD VOOR IETS ANDERS: OVER DE SYMPTOMEN

De Covid-19-symptomen zijn hoge koorts, hoest en kortademigheid – precies dezelfde kenmerken als die van ons huidige economische model. De mondiale thermometer stijgt. Het wordt steeds warmer. Een hoge koorts die we niet onder controle krijgen. Al hoestend pruttelt de economie verder en

besmet daarbij ons hele ecosysteem met uitlaatgassen, plastic, pesticiden, enzovoort. In de *ratrace* naar groei en winst wordt het, van kwartaal tot kwartaal, moeilijker om op adem te komen. De financiële infusen geven steeds minder soelaas. De kortademigheid neemt toe.

Toch hopen velen zo snel mogelijk terug te keren naar een *business as usual* en de verloren tijd terug te vinden. Maar kan dat wel? En zelfs al zou het kunnen, willen we dat wel? Willen we verder leven in een wereld met koorts, hoest en kortademigheid? Of nemen we deze degeneratieve symptomen serieus en werken we aan het herstel van onze economie? Men spreekt vandaag van een regeneratieve economie, die ons weer ademruimte geeft en die voorziet in de behoeften van iedereen binnen de grenzen van de planeet.

TIJD VOOR VERBINDING: OVER VERSPREIDING

Nog nooit is het zo duidelijk geweest hoezeer we met elkaar verbonden zijn. Van Wuhan tot Teheran, Milaan, New York, Rio, enzovoort. In coronatermen noemt men dat 'verspreiding'. In de nieuwe economie noemt men dat 'verbondenheid'. Mooi toch? Het doet ons beseffen hoe ons eigen gedrag invloed heeft op onze omgeving; iets wat de ecologen ons al lang proberen te vertellen. Waar de effecten van ons handelen in de ecologie vooral onze kleinkinderen zullen treffen, is het effect bij het coronavirus onmiddellijk. Ik geef iemand een hand en die raakt besmet. De pandemie heeft ons lijfelijk aangetoond dat we impact hebben op elkaar. Het is een *wake-up call*. Als we maar één les uit de pandemie onthouden, is het die van onze inherente verbondenheid met alles en iedereen. We zijn niet alleenstaand en autonoom, zoals we lang dachten, maar verbonden met alles en iedereen rondom ons. Dat ademen, die kleine beweging die onze longen onbewust en automatisch maken, heeft een impact. Wat moet het dan niet zijn als we het vliegtuig nemen? Water vervuilen? Afval wegwerpen? De pandemie wijst op onze eigen rol én verantwoordelijkheid in een groter geheel. Dit geldt niet alleen voor ons, maar ook voor de economie. Dit is de maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven.

TIJD VOOR GRENZEN: OVER DE BUBBEL

Maar hoe ziet een economie van de hoop eruit? Volgens econoom Kate Raworth, verbonden aan Oxford University, ziet een duurzame economie eruit als een donut. De binnenste ring van de donut is het sociaal fundament. Daar moet je een minimum van hebben: gezondheid, voeding, opleiding, enzovoort. De buitenkant is het ecologisch plafond, de planetaire

grenzen. Vier van de negen grenzen zijn vandaag al overschreden. In de toekomst zal het de kunst zijn, te navigeren tussen het fundament en het plafond. Zorgen dat iedereen sociaal voldoende heeft, zonder dat de planeet te schaden. Dat is een veilige en rechtvaardige ruimte voor de mensheid. Zoals een bubbel in coronatijd. Treed je buiten de bubbel, dan ben je een risico voor je de omgeving. En als er niet voldoende fundament in je bubbel zit, kwijn je sociaal weg.

In plaats van continu te streven naar winst en groei moeten we, volgens Raworth, twee andere doelstellingen nastreven in de economie: een distributieve doelstelling die de mens weer centraal stelt en een regeneratieve doelstelling die de natuur weer herstelt. De donutstrategie is al door de stad Amsterdam gekozen om haar post-Covid-19-herstel te definiëren.

TIJD VOOR HERSTEL: OVER CIRKELS

De coronaperiode heeft ons én ons economische systeem grondig door elkaar geschud. Nu is het hopen dat we hier ook lessen uit kunnen trekken die ons helpen een betere toekomst voor te bereiden.

De belangrijkste les was die waarin we voelden dat we allen met elkaar verbonden zijn en dat elke daad die wij stellen, anderen beïnvloedt. Dit geldt uiteraard ook in de economie. Elk bedrijf is verantwoordelijk voor het effect dat het op de samenleving heeft. Zowel voor de negatieve als voor de positieve effecten. Het komt er dus op aan om de negatieve effecten, zoals vervuiling, afval en uitroeiing zoveel mogelijk te beperken. En de positieve effecten, die bijdragen tot een betere levenskwaliteit, te vergroten. Van maatschappelijk verantwoord naar maatschappelijk verbeterend ondernemen.

Veel bedrijven zijn zich daar bewust van en proberen het op een andere manier. Zo schakelen ze over van een degeneratief naar een regeneratief, herstellend model. Ze herwaardenen het lokale en zijn niet langer afhankelijk van eindige grondstoffen. Dus niet 'nu groeien en later opruimen', maar meteen het goede doen. In plaats van grondstoffen te *winnen* (!) uit de natuur, worden oude grondstoffen gewoon opnieuw gebruikt. Dat noemt men een circulaire economie. Van een lineair model – 'neem – maak – gebruik – gooi weg' – naar een circulair model – 'neem – maak – gebruik – regeneer'. Dit levert besparingen op, dringt de broeikasgassen terug en creëert nieuwe, lokale banen.

Tijdens de eerste golf van de pandemie hebben het Verbond van Belgische Ondernemingen en de Vlaamse Instelling voor Technologisch Onderzoek samen een enquête afgenomen bij een vijfhonderdtal bedrijven. Daaruit blijkt dat wel 98% van de niet-circulaire bedrijven tekorten ervoeren tijdens de crisis, terwijl slechts 34% van de circulaire bedrijven tekorten ervoeren.

De belangrijkste tekorten waren de vraag van klanten, tekorten aan onderdelen/materialen en tekorten aan grondstoffen. De circulaire economie laat niet alleen toe om in te zetten op kringlopen en korte ketens, maar heeft ook gunstige effecten op het milieu en het klimaat, de afvalproblematiek en innovatie.

TIJD VOOR VEERKRACHT: OVER IMMUNITEIT

Dat we veerkracht hebben, hebben we aan het begin van de pandemie wel bewezen. Het was wonderlijk hoe we met z'n allen in enkele dagen tijd in een volledig nieuwe wereld zijn gestapt: telewerk, thuisscholing, videovergaderingen, afhaalmaaltijden, *social distancing*, mondkmaskers. Mensen, gelijk de natuur, passen zich aan om schokken of verstoringen – zoals de coronapandemie, een financiële crisis of de klimaatverandering – te overleven.

Er zijn verschillende typen veerkracht die ons in staat stellen om een crisis te doorstaan. We kunnen *terugveren* als een bal: we botsen op de grond en komen terug naar boven – we keren zo snel mogelijk weer terug naar *business as usual*. Maar we kunnen ook *vooruitveren*, sterker uit de ervaring komen en de schok aanwenden om te kunnen vernieuwen. Een nieuwe manier van bedrijfsvoering op poten zetten, waarmee we beter bestendig zijn tegen schokken, en waarin we meer rekening houden met mens en natuur, door bijvoorbeeld minder afval te genereren, hernieuwbare energie te gebruiken, meer met lokale partners samen te werken, enzovoort.

Ik verwacht niet dat iedereen onmiddellijk vooruit zal veren; verandering roept bij de grote meerderheid vaak weerstand op. Maar een kleine groep van 5 à 10% van de bevolking kan al voor verandering zorgen. Het is een beetje zoals immuniteit – die bouwt zich ook maar geleidelijk op.

TIJD OM LOS TE LATEN: OVER EXITSTRATEGIEËN

Wat zal er gebeuren wanneer de pandemie voorbij is? We worden vandaag stukje bij beetje weer losgelaten. Het zal aan ons zijn om te beslissen in welke wereld we willen leven. Willen we terug naar het oude vertrouwde? Of willen we stapsgewijs een nieuwe economie verkennen? Een economie van de hoop gaat verder dan een correctie op de negatieve sociale en ecologische effecten van de klassieke groei-economie. Het doel van een economie van de hoop is het realiseren van een mentale verschuiving die de grondslagen van het economisch denken vernieuwt. Pas als het denken in beweging komt, kan ook de praktijk zich van binnenuit vernieuwen.

We moeten onze kwetsbaarheid omzetten in een nieuwe vitaliteit. Zoals Europees Commissievoorzitter Ursula von der Leyen het zo mooi verwoordde tijdens haar eerste 'State of the Union': 'Om hier sterker uit te

komen, moeten we kansen scheppen voor de wereld van morgen, en niet alleen noodplannen maken voor de wereld van gisteren.’

Ik heb tijdens de lockdown noodgedwongen een aantal van mijn oude gewoontes moeten loslaten. En dat blijkt een goede zaak. Zo koop ik voortaan meer lokaal en meer bio, beperk ik mijn verplaatsingen, doe ik veel meer met de fiets en heb ik meer tijd voor mezelf. Dit is mij in een minimum van tijd dierbaar geworden en wil ik graag behouden in de toekomst.

TIJD VOOR EEN NIEUWE BRIL: OVER HOOP

Tijdens de coronacrisis hebben we de weg naar de lokale boer, de lokale bakker en slager én die naar het lokale ziekenhuis teruggevonden. We hebben tijd gekregen om onze eigen omgeving met nieuwe ogen te zien. Zoals Marcel Proust het zo mooi verwoordt: *‘Le véritable voyage de découverte ne consiste pas à chercher de nouveaux paysages, mais à avoir de nouveaux yeux.’* (De ware ontdekkingsreis bestaat niet uit het zoeken naar nieuwe landschappen, maar uit het hebben van nieuwe ogen). Corona heeft ons nieuwe ogen gegeven. Onze nieuwe bril heeft niets te maken met nationalisme of protectionisme, maar eerder met een emotionele betrokkenheid bij een plaats die warm en gastvrij is. Het is de plaats waar we van een huis een thuis hebben gemaakt, waar we belastingen betalen, waar de kinderen naar school gaan, waar we leven. En waarom zouden we ook niet onze eigen producten opwaarderen? Vandaag leggen goederen gemiddeld meer dan 3000 kilometer af tussen de producent en de consument. En dat terwijl elke euro die lokaal wordt uitgegeven, doorgaans twee tot vier keer zoveel economische voordelen oplevert, zowel qua tewerkstelling als qua loon, dan een euro die wordt uitgegeven in een niet-lokale onderneming.

Als ik mijn nieuwe post-Covid-bril opzet, dan zie ik in mijn omgeving een groeiend aantal lokale initiatieven, van burgers en van bedrijven, die vooruitveren, die het anders willen doen, op een meer duurzame manier. En dat is reden voor optimisme. Deze nieuwe initiatieven zijn enkel mogelijk omdat er mensen zijn, bedrijfsleiders, die erop vertrouwen dat, ondanks alles, een andere toekomst mogelijk is. Dat is de essentie van hoop. ■

LITERATUUR

LUK BOUCKAERT, *Kies voor Hoop. Hoe spiritualiteit de economie kan veranderen*, Garant Uitgevers, Antwerpen, 2017.

KATE RAWORTH, *Donuteconomie. In zeven stappen naar een economie voor de 21ste eeuw*, Uitgeverij Nieuw Amsterdam, Amsterdam, 2017.

Dharma als hoop tegen technocratische slavernij

HERBRONNEN IN HET OOSTEN

‘Je bent geen druppel in de oceaan. Je bent de hele oceaan in een druppel’, schreef de Iraanse soefi-mysticus Roemi (1207–1273). Zijn idee van een oorspronkelijke eenheid tussen Mens en God, van een paradijs dat niet was aangetast door continue keuzes tussen goed en slecht, tussen recht en zonde, van een tijdloos evenwicht waarin de individualiteit samensmelt met een ultieme eenheid, is volgens vele godsdienstwetenschappers het fundament van alle oorspronkelijke godsdienstige bronnen. Ook de Duitse filosoof Arthur Schopenhauer (1788–1860) keek in de richting van diezelfde eenheid. Uit de oud-Indiase formule ‘*Tat tvan asi*’ (‘Dat alles ben jij’) besloot hij: ‘Men gaat naar buiten, in alle richtingen, in plaats van in zichzelf te zoeken, waar de oplossing ligt van elk raadsel.’ Ligt in de herontdekking van deze formule de hoop voor een op mensenmaat gesneden economie en maatschappij in de toekomst?

Momenteel is deze formule onbekend en onbemind. De mens lijdt aan geheugenverlies en de rituelen en concepten van onze godsdiensten werden misbruikt voor kortzichtige en egoïstische belangen. Toch komt, vooral in crisissituaties, de verlokking van een oorspronkelijk eenheidsbewustzijn opnieuw naar boven en daarbij kijkt de moderne mens vaak in de richting van ‘oosterse’ bronnen, meer bepaald van de hindoe-boeddhistische tradities. Het is niettemin opvallend dat dit meestal wordt ervaren als een ‘in de spiegel kijken’, waardoor andere of vergeten aspecten uit de eigen tradities

worden herontdekt. Deze 'spiegel' is dan ook een goede *tool* voor interculturele communicatie.

Wat het hindoeïsme onderscheidt van de andere godsdiensten is zijn ouderdom. Vanaf ongeveer 3000 voor Christus ontstond op het Indiase subcontinent geleidelijk een 'monotheistisch pantheïsme', waarbij de 'goden' slechts symbolen zijn voor de karakteristieken van de ene God. Grosso modo kan dit worden herleid tot een drievuldigheid: Shiva vernietigt en vernieuwt, Vishnu houdt in stand en Brahma schept. Veel invloed ging en gaat nog steeds uit van de *Bhagavad Gita*, het filosofische geschrift dat de basis vormt voor de non-dualistische Vedanta-filosofie. Dit is de belangrijkste van de zes orthodoxe scholen van de Indiase filosofie. Volgens Vedanta is alles in essentie één. De *Gita* stelt dat zolang de individuele *atman* ('zelf') gescheiden blijft van het universele *Brahman* (een wereldziel die samenvalt met 'Atman', met een hoofdletter 'A'), de kringloop van het lijden in de vorm van reïncarnaties voortduurt en 'Moksha' ('bevrijding') op zich laat wachten. Economische activiteiten zijn positief zolang deze belangeloos, zonder passie en zonder rekening te houden met het resultaat worden uitgevoerd. De waarde ligt in de uitvoering van ieders 'economisch *dharma*' (of 'ethiek', of 'taak'), niet in de uitkomst ervan. 'Dharma' verwijst naar het juiste handelen om de juiste redenen volgens de universele wetten van de menselijke natuur. In die zin kan het vergeleken worden met het Griekse '*logos*'.

Op het moment dat het hindoeïsme verstarde en aanleiding gaf tot het rigide kastesysteem, reageerde in de zesde eeuw voor Christus de Boeddha, de 'eerst verlichte' (of diegene die zich het eerst weer alles 'herinnerde'), door spirituele en economische vrijheid en verantwoordelijkheidszin centraal te stellen. Het volgen van de 'Middenweg' leidt tot 'verlichting' of 'verlossing uit het iets in het niets'. De Middenweg bevindt zich tussen enerzijds fysieke en emotionele genotzucht en anderzijds extreem ascetisme, dat net zo destructief is. Een belangrijk aspect is het op de juiste manier aandacht geven aan hetgeen zich in het heden manifesteert, via onder meer meditatie of gewoon bewuster leven.

Terwijl het boeddhisme zich consolideerde als een afzonderlijke beweging, gingen andere bewegingen binnen het hindoeïsme een oplossing zoeken in het 'verheffen van de lage kasten tot de hoge kasten'. Onder meer de goeroe Swaminarayan (1781–1833), was verantwoordelijk voor een 'sociaal-spirituele renaissance', waarbij het ego wordt geïdentificeerd als een vals materialistisch bevredigingsmechanisme. Zijn *Shikshapatri*, een theologisch geschrift met levensregels, leest bijna als een holistisch *Rerum Novarum*, waarbij rechtvaardige sociale verhoudingen onlosmakelijk verbonden zijn met het geheel van het bestaan. *Caritas, fair play* in arbeidsrelaties, respect voor dieren en natuur, en zakenethiek komen er uitgebreid aan bod.

VAN OOSTERS NAAR UTOPISCH DENKEN

Zowel in Europa als in Amerika zochten alternatieve intellectuelen inspiratie in de *Gita*. Zo ging de Amerikaanse essayist en transcendentalist Henry David Thoreau (1871–1862) uit van een pandeïstische benadering waarbij God in de natuur en de werkelijkheid is, zoals in de Indiase filosofie, en niet erbuiten zoals in de joods-christelijke traditie. Hij keek naar de Amerikaanse rivieren zoals hindoes naar de heilige (Moeder) Ganges en haar zuster-rivieren kijken, als eeuwig vloeiend water dat het geheugen van het universum bevat. Als de ‘oorspronkelijke relatie met het universum’ hersteld is, openbaart zich de inherente goedheid van zowel de mens als de natuur. Het zijn de maatschappij en haar instellingen, met name de georganiseerde religie en de politieke partijen, die de onschuld van het individu corrumperen. Thoreau stelde zich de vraag waar arbeidsverdeling en specialisatie uiteindelijk toe leiden. Handel vernietigt volgens hem alles wat het aanraakt en de enige echte rijkdom is het leven. Ook riep hij op tot ongehoorzaamheid tegen een onrechtvaardige overheid. Hij symboliseerde de Amerikaanse versie van anarchisme: ‘De beste regering is die die helemaal niet regeert.’ Ook slavernij zag hij als een gevolg van institutioneel machtsmisbruik door een te machtige overheid.

Thoreau’s mentor, Ralph Waldo Emerson (1803–1882), die bekend staat als een ‘kampioen’ van het individualisme, was eveneens beïnvloed door het vedantisch non-dualisme. Volgens Emerson leeft de mens ‘gescheiden’ maar in het innerlijke schuilt de ziel van het geheel, de wijze stilte, de universele schoonheid of de eeuwige eenheid. In deze ziel is de activiteit van het zien en wat gezien wordt identiek; het subject en het object zijn één. De wereld wordt in delen ervaren, maar in zijn geheel zijn deze delen slechts illusie.

In dezelfde zin ervoer de ‘vader van de Indiase natie’, Mohandas K. Gandhi (1869–1948), de wereld. Vanuit zijn vedantisch non-dualisme bouwde hij een concrete sociaaleconomische agenda op. In plaats van het grootschalige pragmatisme van de jonge Indiase natie en de zich ontluikende ontwikkelingseconomie verdedigde Gandhi een kleinschalige utopische wereld. Gandhi, die al gauw *Mahatma* (‘Grote Geest’) werd genoemd, sprak over een ‘vrijwillige beperking van de behoeften’, de nood aan zelfvoorzienende dorpsgemeenschappen en een beter evenwicht tussen mens en natuur. Het is belangrijk te streven naar een geweldloze en op behoeften gebaseerde maatschappij in plaats van naar een op de vraag georiënteerde economie. ‘De ware economie is de economie van rechtvaardigheid’, schreef hij. De westerse theorieën hadden het over het behalen van winst- en omzetmaximalisatie, ongeacht of hetgeen geproduceerd wordt zinvol is of niet. Naarmate de industrie zich verwijderd van het lokale en ambachtelijke, verliest de economie de band met de werkelijke behoeften

van mensen. Mensen worden ondergeschikt gemaakt aan technologische vooruitgang, economisch beleid en het belangenspel. Ze zijn overgeleverd aan de ondoorzichtige en nauwelijks voorspelbare economische wetten die op fatale momenten duizenden mensen in één keer werkloos kunnen maken. De burger die leeft in een sterk geïndustrialiseerde omgeving is niet meer in staat zichzelf te bedruipen en kan geen genoeg meer nemen met wat hij of zij zelf produceert. *Swadeshi*, of lokale zelfvoorzienendheid, was een antwoord op deze problematiek en werd een onderdeel van de Indiase onafhankelijkheidsstrijd. In India zelf werd Gandhi al gauw overschaduwd door de grootheidswaanzin van het geplande socialisme van Eerste Minister Jawaharlal Nehru. Op internationaal niveau kende het gandhisme echter een renaissance, vooral toen de door Gandhi en het boeddhisme geïnspireerde Duits-Britse econoom, E.F. Schumacher (1911–1977), *Small is Beautiful* (1973) en *A Guide for the Perplexed* (1977) publiceerde.

Opbouwende kritiek op Gandhi kwam van Rabindranath Tagore (1861–1941), de Indiase Nobelprijswinnaar voor literatuur in 1913. Tagore zag meer in de ideeën van de filosoof en spirituele leider, Swami Vivekananda (1863–1902), die de ‘totale mens’ in de Indiërs willen stimuleren, terwijl Gandhi slechts de nadruk legde op ‘het mechanische gebruik van vingers aan het spinnewiel’, de ideale activiteit in de gandhistische filosofie. Ook de rol van de natie in economie en maatschappij werd verschillend ingevuld. Gandhi’s nationalisme is verbonden aan het behouden van de integriteit van de Indiase beschaving en het breken van de economische exploitatie. Tagore was eerder anti-nationalistisch en zag geen verschil tussen een Britse of een Indiase economische verdrukker. Tegenover de natie plaatste Tagore alle sociale relaties die niet mechanisch noch onpersoonlijk waren. Een van de grootste misdaden van de cultus van het concept ‘natie’ is dat het individuen dwingt hun persoonlijke wil op te geven ten voordele van een abstract georganiseerde nationale wil. Tagore verduidelijkte: ‘Ik ben niet tegen een bepaalde natie, maar tegen het algemene idee van naties. Wat is een natie?’ Dit is het concept van een geheel volk als een georganiseerde macht. Maar het uitoefenen van deze macht betekent dat energie wordt weggetrokken van de hogere natuur van de mens waar hij creatief en solidair is. Het nationalisme is immoreel, mechanisch, zelfdestructief en contraproductief. In Europa vertolkten tijdens de Eerste Wereldoorlog de Franse schrijver Romain Rolland (1866–1944), en de Duits-Zwitserse schrijver Hermann Hesse (1877–1962), op een uitstekende wijze de ideeën van Tagore aan beide zijden van het front.

Last but not least, ook de schrijver van de dystopische roman *A Brave New World* (1932), Aldous Huxley (1894–1963), was geïnspireerd door Indiase bronnen zoals de lezingen van Vivekananda en de Indiase filosoof Jiddu

Krishnamurti (1895–1986), en de filosofie van de Vedanta in het algemeen. Zonder een spirituele interventie ligt het menselijke lot vervat in een technocratische wereld waar alle identiteit, individualiteit en vrijheid verloren is en vervangen door een vals en artificieel gevoel van geluk. De economie is gebaseerd op massaproductie gecombineerd met massadistributie en een hoge inkomensconcentratiegraad, waardoor de middenklassen vernietigd worden. In zowel communistische als kapitalistische staten controleert een machtselite een reservoir van slaven, geconditioneerd door marketing (in het geval van grote kapitalistische corporaties) of propaganda (in het geval van een communistische staat). Kortom, Huxley identificeerde een onzichtbare moderne slavernij die alleen normaal is in relatie tot een absoluut abnormale maatschappij. Het verschil met George Orwells eveneens dystopische romans *Nineteen Eighty-Four* (1949) en *Animal Farm* (1945) ligt hierin dat Huxley argumenteerde dat door de voortschrijdende technologie de mens zich niet bewust is van zijn eigen verdrukking en dat alleen een ‘spirituele ontvoogding’ hem bewust kan maken.

NAAR EEN ECONOMIE VAN DE HOOP?

Het belang van de hindoe-boeddhistische tradities in het zoeken van oplossingen voor de huidige maatschappelijke malaise kan moeilijk onderschat worden. Indiase denkers en de utopische denkers met wie zij interageerden hadden de verdienste om hun geloof in de essentiële eenheid van het bestaan en het bewustzijn te verbinden met een geloof in de noodzaak aan kleinschaligheid, gedecentraliseerde sociaaleconomische en politieke structuren, en een holistische, geïntegreerde ‘Middenweg-aanpak’. Deze principes zijn in vele opzichten een antithese tegenover de huidige politiek-economische structuren die gekenmerkt worden door een technocratische obsessie voor grootschaligheid, centralisatie, controle en groei. ‘Big Government’ wordt er als het ware aan de hand van ‘Big Data’ gedicteerd door ‘Big Capital’. Ook is hun erfenis een pleidooi voor een meer verantwoord evenwicht tussen vrijhandel en protectionisme. De huidige obsessie met vrijhandel houdt geen rekening met de sociale en culturele noden van een samenleving. In elke regio komen immers steeds grosso modo dezelfde talenten voor. Bij een overdreven economische specialisatie, waarbij elke regio nog slechts een beperkt aantal activiteiten en producties gaat uitbouwen, komen de meeste talenten dus niet meer aan bod in eigen streek of land. Op een kleinschalig niveau zijn vraag en aanbod ook veel transparanter en is de markt dichter bij de reële noden (die ook van psychologische, sociale, culturele en zelfs spirituele aard zijn) van de mens. Wanneer vrijhandel en globalisering vandaag worden misbruikt door *big capital* om in samenwerking met *big*

government sociaaleconomisch destructieve en onrechtvaardige monopolies en oligopolies te stichten, dan is een *small is beautiful*-renaissance meer dan nodig.

Daarom moet ook heel voorzichtig worden omgesprongen met de uitdagingen waarmee de wereld aan het begin van de eenentwintigste eeuw wordt geconfronteerd: in hoeverre past de strijd tegen terrorisme, klimaatverandering en pandemieën in monopolistische agenda's en wordt geleidelijk een huxleyaanse *Brave New World* geïntroduceerd?

Het is opmerkelijk hoe tijdens de coronapandemie wat eigenlijk '*physical distancing*' moest zijn, de naam meekreeg van '*social distancing*'. Bij een letterlijke interpretatie van deze term dreigt het risico dat de sociale weerbaarheid tegen een digitale technocratie en het bewustzijn rond mensenrechten worden gebroken. Bijna elk mensenrecht wordt door de maatregelen tegen de pandemie aangetast, en een Middenweg, met aandacht voor de psychosociale en juridische aspecten, krijgt geen kans. De mogelijke invloed van angst, isolement en negatief denken op de fysieke gezondheid wordt genegeerd. En wordt er niet met twee maten en twee gewichten gemeten in het toepassen van een lockdown? Een overheid legt huisarrest op aan zijn bevolking omwille van de volksgezondheid, maar mogelijke stille ziekmakers als chemische smaakversterkers, verwerkte en kunstmatige suikers, en genetisch gemodificeerde voeding, zijn massaal in elke supermarkt aanwezig. En ook het 5G-netwerk is zich aan het sluiten, iets waarvan we de gevolgen voor onze privacy, vrijheden en gezondheid nog moeten afwachten.

Tegelijk moeten we alert blijven dat het 'eco-industrieel complex' niet tot een nieuwe vorm van *big is beautiful* leidt, of dat de strijd tegen terrorisme niet tot een politiestaat leidt. Een onderliggend kwaad dat al deze gevaren voedt is dat wetenschappelijk onderzoek (ook binnen de universiteiten) meer afhankelijk wordt van *big* donors, zoals multinationals en hun *non-profit*-nevenorganisaties, evenals supranationale entiteiten zoals de EU, die per definitie worden beïnvloed door *big* lobbyisten. Het probleem met academisch onderzoek dat negatieve resultaten vertoont (bijvoorbeeld over een bepaald overheidsbeleid of een productinnovatie van een beursgenoteerd bedrijf), is dat het heel moeilijk publiceerbaar is. Hierdoor komt de objectiviteit en de neutraliteit in het gedrang, en vervaagt de grens tussen *fake* en *real news*.

Huxley zei het al: alleen een spirituele verlegging van onze grenzen kan hoop bieden. Pas dan vindt de mens, zoals de Boeddha het aan ons voorstelt, de Middenweg. Maar zolang we blijven ploeteren in een moeras bestaande uit politieke, sociale, economische en institutioneel-godsdienstige '-ismen', die toch steeds weer worden misbruikt en ons alleen maar intellectueel en emotioneel bezighouden, houdt de hoop zich op de vlakte. Demo-

cratie wordt steeds weer partitatie of technocratie, en eerlijke vrijhandel wordt steeds weer oneerlijk monopolisme of oligopolisme. Krishnamurti verwoordde dit door aan te geven dat elke maatschappelijke ideologie, elk sociaal model alleen maar meer chaos brengt.

Alleen een nieuw bewustzijn van binnenuit, waaruit '*dharma*' ontspruit, brengt echte vrijheid en biedt ruimte voor hoop. ■

Verpruts een crisis niet

Kom in beweging en begin een dans

‘Never let a good crisis go to waste.’

Winston Churchill

‘U hebt mijn klacht veranderd in een dans.’

Psalmen 30:12

De Tweede Wereldoorlog, zonder twijfel een mondiale crisis, was weliswaar nog gaande, maar de uitkomst begon evident te worden. Winston Churchill was een van de drijvende krachten die eraan werkten om na de beëindiging van de oorlog de Verenigde Naties op te richten. Niet alleen om een toekomstige wereldoorlog te voorkomen, maar ook om andere mondiale problemen een nieuw perspectief te bieden. Het was in dit verband dat hij een van zijn beroemd geworden oneliners uitsprak: ‘*Never let a good crisis go to waste.*’ In alledaagse taal: ‘Verpruts nooit een goede crisis.’

Wat kan er nou *goed* aan een crisis zijn? En wat valt daaraan te *verprutsen*?

Twee mannen staan op een strand op Kreta: vermoeid, bezweet, haveloos, vooral de oudste. Ze hebben alles wat voor hun bestaan van belang was, verloren. Dan begint de oudste langzaam te *dansen*. Hij heft zijn armen op, lijkt de wereld te omarmen. Zijn ene voet zet hij voor de andere, in een steeds levendiger beweging. Steeds sneller danst hij, en hij nodigt woordeloos de ander uit om mee te dansen. Ze lachen, wervelend op de sterk ritmische

muziek. Ze vierten het leven, vanuit en ondanks hun zo hopeloos lijkende toestand.

Lezers van mijn generatie – maar zij niet alleen – zouden de muziek van Mikis Theodorakis onmiddellijk herkennen, en zich misschien ook de filmbeelden herinneren: uit *Zorba de Griek*, met Anthony Quinn in de onsterfelijke hoofdrol. Hoe kan zo'n beklagenswaardige situatie de voedingsbodem zijn voor een dans.

DE OMGANG MET DE CORONAPANDEMIE: EEN MONDIALE CRISIS

'Het virus heeft onze wereld veranderd.' Uitspraken als deze zijn inmiddels gemeenplaatsen geworden. Maar het is veeleer de politieke en gemedialiseerde, maatschappelijke en persoonlijke *omgang* met de pandemie die de wereld heeft veranderd, zoals niet eerder bij de omgang met veel virulenter en veel dodelijker epidemieën. Maar er heeft wél iets nieuws plaatsgevonden. Minstens zo aanstekelijk als het virus zelf bleek de besmettelijkheid en de impact van de zich snel verspreidende angst. Er is sprake van een globalisering en medialisering van de angst, die soms zowel de waarneming als het verstand vertroebelt. Bovendien is er sprake van monothematisering: maandenlang hadden nieuwsuitzendingen en hele krantenkaternen maar één thema. De Duitse filosoof Peter Sloterdijk schrijft in een terugblikkend essay na een half jaar coronapandemie: 'In onze dagen is er iets bij gekomen dat zich niet eerder voordeed: de haast perfecte synchroniciteit van een microbiologische en een gemedialiseerde pandemie. Met dit absoluut nieuwe gegeven zullen we in de toekomst rekening dienen te houden. Het is duidelijk dat deze vorm van globalisering werkelijk bestaat, en dat goederen, personen, microben en informatie bijna met dezelfde snelheid reizen.'

De wereldwijde psychische, maatschappelijke en economische gevolgen van de *omgang* met de virale pandemie zijn eveneens wereldwijd. Er zijn duidelijk al vele voorbeelden merkbaar van de *collateral damage* die met de coronamaatregelen samenhangt. Ruim 80% van de globale beroepsbevolking verkeerde maandenlang in een lockdown, wat nooit eerder gebeurde, ook niet tijdens de twee Wereldoorlogen.

Eveneens nieuw waren de plotseling ingevoerde snelle maatregelen tegen de verspreiding van het virus, maatregelen die zeker in de eerste vijf maanden konden rekenen op brede maatschappelijk acceptatie en medewerkingen. Maatregelen van een schaal en een impact die nu plotsklaps wél mogelijk waren, anders dan bij het internationaal overeengekomen klimaatbeleid.

Er waren al snel kritische geluiden, onder meer in het voetspoor van de filosoof Giorgio Agamben, met name over de bewuste vrijheidsbeperkingen

en controlemaatregelen die de machthebbers wel erg goed uit zouden komen. *Streven Vrijplaats* wijdde er een flinke reeks beschouwingen aan onder de titel ‘De staat van uitzondering’. Zelf had ik de indruk dat de ‘machthebbers’ zich eerder nogal machteloos voelden en angstig waren. Ook de diverse specialisten die werden geraadpleegd tastten vaak in het ongewisse en waren verdeeld over de zin van bepaalde maatregelen die aan de regeerders werden voorgesteld.

Dit neemt niet weg dat de mogelijkheid heel reëel is – en na ruim een half jaar wordt dat ook merkbaar – dat de tijdelijke noodregels wel eens heel blijvend zouden kunnen zijn, met meer digitale controle, handhaving en bewaking van de maatregelen, bestraffing van de overtreders, reisbeperkingen en quarantainemaatregelen, de permanent centrale plaats van ons ‘home office’ in ons arbeidsleven, meer digitaal onderwijs en vergaderen, en een grote verschraling van het culturele aanbod als de meest in het oog lopende consequenties.

Velen zijn natuurlijk al op korte termijn ook positieve gevolgen opgevallen, die gunstig uitwerkten op de natuur, het beleven van minder hectiek en meer rust, meer fysieke fitness, meer lezen, intensievere omgang met de kinderen en partners (met soms ook weer minder wenselijke neveneffecten), vrijwel geen zakenreizen, geen tijdverlies door urenlang fileleed, het aanleren van digitale technieken.

Een positieve ontwikkeling is zeker dat zelfs evangeliserende neoliberalen zoals Boris Johnson – ook omdat hij zelf flink ziek is geweest – ervan overtuigd zijn geraakt dat er werkelijk zoiets als een *samenleving* bestaat. Zijn voorgangster Margaret Thatcher zei eens stellig: ‘[...] *who is society? There is no such thing! There are individual men and women and there are families* [...]’. Het besef is gegroeid dat we een ‘globale *Schicksalsgemeinschaft*’ zijn, waarin de belangen van de publieke samenleving moeten prevaleren boven de ongecontroleerde globale stroom van goederen en geld. En men deed de ervaring op, dat morele coöperatie belangrijker is dan economische concurrentie.

Aan de andere kant: velen onder ons zijn ongevraagd toegetreden tot het ‘digitale proletariaat, deels zonder beloning aan het werk voor Amerikaanse monopolisten van de digitale wereld’. werken in wat eufemistisch ‘home office’ wordt genoemd, maar werken als het ware in een ‘globaal digitaal kantoor van bedrijven die miljarden verdienen aan datastromen en licentieverkopen’, zo stelt de Duitse socioloog en filosoof Markus Gabriel. ‘Home office’ betekent niet zelden dat de grenzen tussen werk- en privéleven verdwijnen en dat daarmee het verschijnsel ‘vrije tijd’ diffuus wordt.

Wat de effecten op lange termijn zullen zijn is ongewis, behalve dan dat we nu al weten dat sommige ervan heel groot zullen zijn. Maar welke keuzes

zullen er worden gemaakt? Terug naar *business as usual*? Weer ongehinderd consument, feestganger, energieslurper en toerist zijn? Of groeien we weer toe naar iets nieuws – dat zich in de crisis nu al als mogelijkhedenruimte aankondigt – een *nieuw* ‘normaal’, dat van hogere waarde is dan louter de voortzetting van het heden?

We kunnen van een crisis leren. Maar willen we er ook van leren? In ieder geval biedt een crisis kansen. Een mondiale crisis biedt ook de mogelijkheid tot een globalisering van die kansen. Zoals de realisering van een duurzame cultuur, die anticipeert op risico's en erop gericht is dat het goede gebeurt. Dat vergt het zoeken van antwoorden op (minstens) drie centrale vragende houdingen: Heb ik dit werkelijk nodig? Draagt dit bij aan de kwaliteit van de sociale gemeenschap of wordt die erdoor geschaad? Draagt dit bij aan een duurzame omgang met de biosfeer van de aarde? En dan rest ons ook nog de taak, het onderscheidingsvermogen te ontwikkelen om de antwoorden op deze vragen evenwichtig te beoordelen, om van daaruit besluiten te nemen.

ONDSCHIEDINGSVERMOGEN: DEUGDELIJKE BESLUITVORMING ALS *DIAKRISIS*

Besluitvorming gebeurde en gebeurt niet door de vele deskundigen uit de vele wetenschapsdomeinen die gaandeweg werden geconsulteerd. Inderdaad ‘gaandeweg’ – in de aanvangsfase van de pandemie raadpleegde men begrijpelijkerwijs vooral de virologen, de epidemiologen en de andere direct relevante medische specialismen. Wat deze en andere wetenschappelijke experts gemeen hebben is dat hun ingebrachte kennis, en die welke ze nog ontwikkelen, gepaard gaat met onzekerheden, aannamen en vereenvoudigingen. Dat is inherent aan iedere wetenschapsbeoefening, die groeit door falsificatie van vermeende zekerheden en openheid voor het onverwachte. Daarbij nemen de onzekerheid en de onbepaalbaarheid toe met de complexiteit van het onderzochte: het gedrag van moleculen is gemakkelijker te vatten (maar ook dat niet exact) dan hoe persoonlijke, sociale en economische interacties zich (kunnen) voltrekken.

Wat al deze groepen naar voren kunnen brengen bij het informeren van degenen die de besluiten moeten nemen, is in zekere zin nog meer *neutraal*.

Maar bij een dergelijke pandemie zijn urgente maatregelen nodig: mensenlevens dienen te worden beschermd, medische voorzieningen dienen te worden voorbereid op ernstige ontwikkelingen, in de maatschappelijke basisbehoeften moet zo veel mogelijk worden voorzien. Op zekerheden en complete duidelijkheid op wetenschappelijk terrein – overigens een onmogelijke verwachting – kon niet gewacht worden.

Kennis van de feitelijke standen van zaken vanuit meerdere wetenschappelijke perspectieven – inclusief het besef van de onzekerheden die inherent zijn aan wetenschapsbeoefening – is nodig om besluiten te kunnen nemen op basis van daarboven uitstijgende maatschappelijk wenselijke waarden. Waarbij het extra complicerend is dat dat ‘goede’ zich in een veelheid van waarden uitdrukt en men dus moet beslissen welke waarde(n) prevaleert of prevaleren. Dit is een moeilijk proces, dat veel *verstandigheid* vergt. In het antieke denken wordt verstandigheid een *deugd* genoemd – een moeilijk te verwerven houding van voortreffelijkheid. Bepaalde waarden worden dus als belangrijker aangeduid dan andere, en deze keuze moet vervolgens worden omgezet in maatregelen waarmee het waardevolle in het ‘normale’ leven wordt gerealiseerd – en het kwade en schadelijke wordt voorkomen. Verstandige existentiële keuzes maken is dan ook moeilijker te leren dan kennis verwerven. In de woorden van Ludwig Wittgenstein: ‘Zelfs wanneer alle mogelijke wetenschappelijke vragen beantwoord zouden zijn, zouden onze levensvragen nog niet werkelijk aan de orde zijn gekomen.’

Besluiten nemen en deze uitvoeren gebeurt door consultatie van (feilbare) deskundigen, oriëntatie op waarden, en verstandige onderscheiding (in het Grieks: *diakrisis*). Dit zijn drie essentiële elementen. Ze staan alle in dienst van de *humanitas*, de menselijkheid – die meer inhoudt dan het naakte overleven.

‘Crisis’ betekent scheiding tussen een vóór en een na, zoals je ziet in uitdrukkingen als ‘de wereld/de economie/het onderwijs/het toerisme na corona’, of ‘het nieuwe normaal’. De Oostenrijkse historicus Philipp Blom spreekt over een ‘kanteltijd’: ‘We leven in een kanteltijd; het kan de ene of de andere kant op vallen. We zitten vast in een economisch model dat niet veel langer goed kan gaan. Ofwel het eindigt in een catastrofe [...] ofwel we gaan een andere kant op. Maar kantelen doet het, dat staat vast.’ Daarbij ziet hij de coronacrisis in een breder perspectief: ‘Corona is slechts een deel van een cascade aan ontwikkelingen.’

De coronacrisis toont in dit perspectief de mensenwereld hoe zij leeft en biedt de speelruimte voor de weg naar ‘hoe we leven kunnen’. Een crisis ‘bezwangert’ de toekomst. Bij de omgang met een crisis en het overwegen van de best mogelijke besluitvorming, openbaren zich de structuren waaruit de crisis is voortgekomen, en worden de structuren en processen verkend om er niet alleen ‘uit’, maar van daaruit ook ‘vooruit’ te komen, in de zin van vooruitgang in levenskwaliteit.

Het is de taak van de door de gemeenschap gekozen en voor de gemeenschap verantwoordelijke politici om op menselijke waarden gebaseerde keuzes te maken, beslissingen te nemen en deze deugdelijk uit te doen voeren. Wanneer alles helder en berekenbaar zou zijn, hoeft er niet eens

gekozen te worden. Er moet nu regelmatig ‘op zicht’ worden gekoerst (Mark Rutte) – geen gekke metafoor, wanneer je dat ‘zicht’ heel letterlijk en in alle ruimte opvat: zicht op de realiteit, zicht op wat er beschikbaar is en zicht op wat goede en *nu* te kiezen richtingen voor de toekomst kunnen zijn. Dat vereist ondanks alle ongewisheid ‘*Zuversicht*’ – een Duits begrip dat zicht en toekomstperspectief lijkt te combineren.

Wanneer in de samenhang van kennis, consultatie, waardenoriëntatie, *diakrisis* en *Zuversicht* een of meer van deze essentiële factoren ontbreken, dan kunnen de kansen die een crisis biedt inderdaad worden *verprutst*.

EEN GOEDE CRISIS: ALS BRON VAN VITALITEIT

Ook deze crisis is meer dan een catastrofaal gebeuren waar we ‘uit’ moeten komen (*exit*). Het is ook een kans om te werken aan waar we ‘in’ willen komen (*enter*), zoals ook Winston Churchill, Franklin Delano Roosevelt en anderen de oprichting van de Verenigde Naties voorbereidden, of – binnen dat kader – hoe de Franse filosoof Jacques Maritain (gesteund door Eleanor Roosevelt) het denken van onder meer Thomas van Aquino wist te vertalen naar de algemeen aanvaarde Verklaring van de Rechten van de Mens.

Er lijken enkele strategieën te zijn om een crisis een *goede* crisis te doen worden. Drie daarvan zou je kunnen aanduiden met de wegen van de *prognose*, van de *regnose* (een neologisme geïntroduceerd door de toekomstonderzoeker Matthias Horx) en van wat ikzelf de *realognose* zou willen noemen, als dat niet een nog lelijker neologisme zou zijn. Laat ik het omschrijven als een ‘open en realistisch zicht op wat kan komen’. Misschien dekt het Engelse woord ‘*scope*’ wat ik bedoel (met dank aan de bijdrage van René ten Bos aan dit cahier).

Een *prognose* (een doordacht vooruitzien) probeert nieuwe wegen aan te duiden, maar geheel vanuit het al bestaande en vertrouwde, door het doortrekken en extrapoleren van bestaande ontwikkelingen, door het rekenen aan scenario’s, vanuit beproefde natuurwetenschappelijke, economische en sociaalpsychologische theorieën en modellen, op basis van grote verzamelingen kwantitatieve data. Prognoses worden vaak gemaakt met behulp van computersimulaties, die natuurlijk uit moeten gaan van deels nog onzekere theorieën, een beperkt aantal parameters, en liefst eenvoudige interacties (‘rationeel’ handelende mensen, bijvoorbeeld, die vanuit hun eigen belang kiezen).

Bij een *regnose* (een verstandig vanuit de toekomst naar het nu kijken) gaat het om een gedachtenexperiment: we denken onszelf als deel van de toekomst. We stellen ons op een realistische manier voor waar we dan zouden willen zijn en kunnen dan van daaruit het heden omvormen. We han-

delen nu alvast vanuit dat perspectief. Het gaat niet om een streven naar een *exit* uit een negatieve situatie, maar om een *enter* in een situatie waarin we graag zouden willen zijn. We zijn gericht op een *telos*, een doel waar we willen aankomen.

Ik zou beide benaderingen niet zozeer willen combineren maar wel op een waardevoller en levendiger niveau willen brengen door een inbreng van morele en spirituele waarden en deugden. Het gaat om een denken en handelen vanuit de *realiteit*, met zicht op en openheid voor het nieuwe en vitaliserende. En vanuit een houding die open staat voor wat nu al goed is én die het ongewisse, waardevolle, nieuwe nabij zou kunnen brengen. De resultaten zijn ongewis en onzeker, maar je kunt vanuit het nu de stappen zetten naar wat komen kan. Of het resultaat ook in alle opzichten goed zal werken is een onrealistische gedachte, maar je hebt vasthoudend en doorbouvend vooruitgang geboekt – men denke aan wat Churchill en Roosevelt in het vizier hadden.

De resultaten zijn ongewis, maar je hebt er ‘weet’ van, want het perspectief ligt in je verbeeldingshorizon. René ten Bos noemt dat in zijn bijdrage aan dit cahier ‘*skopos*’, een ‘*scope*’ vanuit de realiteit van nu, en van jouw en onze aanwezigheid en rollen daarin. Het betreft een ‘werken’ aan de innerlijke én aan de uiterlijke toekomst, vanuit een zicht op wat hier en nu al mogelijk is, en waar we nu al invloed op kunnen hebben.

‘*Scope*’ als houding en proces vergt een krachtige ethische ‘geletterdheid’. Bij een prognose gaat het vooral om kennis en technologie, bij een *regnose* wordt daar ook nog de kracht van de verbeelding aan toegevoegd, en bij *scope* (zoals ik dat bedoel) wordt dit nog doordrongen door inspiraties uit het morele en spirituele domein, waarbij ik spiritualiteit heel simpelweg zie als het geheel van houdingen en praktijken dat positief bijdraagt aan de vitaliteit van persoon en gemeenschap.

Voor wetenschap en technologie zijn lezen, schrijven en rekenen onmisbaar. Die horen bij ieders basisvorming. Het analfabetisme op deze terreinen is gelukkig steeds minder geworden – zelf een resultaat van een vorm van *scope* binnen de generaties vóór ons. Waarom kennen we geen elementair onderwijs rond waarden, normen, deugden (drie heel onderscheiden aangelegenheden) en zorgvuldige besluitvorming? Niet om voor te schrijven met welke waarden, normen en deugden dit proces moet worden ingevuld. Zo leert een vakopleiding piano je ook niet welke stukken je op het repertoire moet nemen en wat goede muziek is. Ze leert je voortreffelijk muziek te maken, en brengt je hopelijk in contact met bronnen die je de voeding geven om je muziek te verdiepen en mensen echt te raken. Zo is het ook van belang de vaardigheid te verwerven om moreel geladen en gedragen beslissingen te nemen, als onmisbaar deel van ieders ‘basisvorming’.

Anders is men 'ethisch analfabeet', hoe deskundig en handig of politiek ervaren men ook is. En zou ook een analoge vorming rond open spirituele gevoeligheid niet zinnig zijn?

Het zoeken van 'scope' gebeurt vanuit doordachte en weloverwogen hoop, zonder utopische verwachtingen. Hoop zie ik allereerst als een realistische en dynamische deugd. Het symbool van de hoop is het *anker*. In dat symbool lijkt op het eerste oog weinig dynamiek en vooruitgang in kwaliteit te zitten. Maar het gaat om de verankering van een dynamisch proces. Wáárin is dat anker neergelaten? In twee domeinen: in de realiteit nu en de in realiteit van het '*Ungewisse*' dat zich in dat nu al aankondigt. De hoopvolle houding is als een venster op toekomstige ontwikkelingen, met zicht op een inzet om wat ongewis is maar waarop je wel hoopt toch mogelijk te maken.

Er zijn heel wat voorbeelden te geven van processen waarin de belangrijkste actoren blijk van 'scope' hebben gegeven. Het jarenlang taai volgehouden en ongelooflijk geslaagde project van Rotary International en de World Health Organization tegen het poliovirus. De trajecten die hebben geleid naar de VN met haar deelorganisaties, de Europese Unie (en de Europese vrede) – natuurlijk geenszins 'perfect' gerealiseerde idealen. Of ook latere trajecten die leidden tot bloedeloze ('fluwelen') revoluties in het voormalige Oostblok, de Val van de Berlijnse Muur en de Duitse hereniging – processen die evenmin alleen maar heil hebben gebracht, maar toch voor een deel het ongehoorde mogelijk hebben gemaakt.

Zo zijn we *nu* al de toekomst. We kunnen alleen nu werken, alleen *nu* present zijn, *nu* de 'scope' ontwikkelen waardoor de toekomst geen onveranderde of slechts doorgetrokken voortzetting van het heden is, met alleen andere middelen. Het gaat er om de mogelijkheden voor het toekomst die in de huidige realiteit besloten liggen te onderkennen en op te pakken. Om ideeën die er *nu* al zijn vruchtbaar verder te denken, ideeën die ons voorhouden hoe we *nu* al kunnen gaan leven, en wel wijzelf, en niet 'de anderen'. Hier geldt het advies van Augustinus aan een over de moeilijke tijden (vierde eeuw) somberende collega-bisschop: 'Wij zijn de tijden. De tijden dat zijn wij.'

In 'onze tijden' – ook in crisistijden – ligt het ongewisse nieuwe al besloten. Het nieuwe kondigt zich in een crisis al aan, in het nu kunnen we al een zicht op het toekomstige ontwaren, zoals dat inderdaad mooi doorklinkt in het Duitse begrip '*Zuversicht*'.

We moeten andere beelden in ons hoofd vormen van wat het waard is om naar te streven [...] Wat is het echt waard om gewild te worden, maakt het ons gelukkig? Wat is het goede leven? En die vraag heeft geen definitief antwoord. Maar we moeten wel de mogelijkheid creëren de wereld anders te denken en anders te voelen.

[Philipp Blom, in *Trouw*, 6 september 2020]

Wat daarbij essentieel is, is doordachte levenservaring, fantasie, verruiming van de verbeeldingshorizon, de veelvoudige beleving van de kunsten, de veelvoudige vormen van religie en spiritualiteit, de vele vormen van het spel. De levende mens is vooral aanstekelijk te vinden in de *homo ludens*, de spelende mens. Die nodigt je uit om in beweging te komen en ook een dans te beginnen.

VAN KLACHT NAAR DANS: EEN HOOPVOL GEBEUREN VANUIT DE REALITEIT

De coronapandemie en de droevige persoonlijke zowel als de schadelijke maatschappelijk ingrijpende gevolgen daarvan, kun je niet achteloos wegdansen. Net als iedere realiteit – ook al hebben we de neiging om delen ervan te ontkennen. ‘Realiteit is datgene wat niet weggaat, ook als we er niet in geloven’ (Philip Dick). Maar het voorbeeld van de dans op het strand op Kreta kan die realiteit wel in een ander licht plaatsen. Dat drukt ook de tekst van Psalm 30 uit, die ik toevallig las op de dag dat ik iemand op de radio hoorde vertellen over de dansende haveloze mannen op het strand op Kreta. De psalmdichter roept een kracht aan die ook in onszelf leeft, een kracht die de verhoudingen vanuit de harde, onzekere en bedroevende realiteit kan omvormen in vreugdevolle vitaliteit. Dan kan er ook in moeilijke omstandigheden – en wanneer zijn die er niet? – gedanst en gezongen worden, en kan het ongewisse nieuwe dat zich aandient, alvast open gaan.

Het psalmvers dat als een van de twee motto’s boven deze bijdrage is geplaatst, staat in een context die aan de onze herinnert. Ik citeer enkele relevante verzen:

In mijn overmoed dacht ik:

Nooit zal ik wankelen.

[...]

U verborg uw gelaat en ik bezweek van angst.

U, Heer, riep ik aan, u, Heer, smee ik om genade.

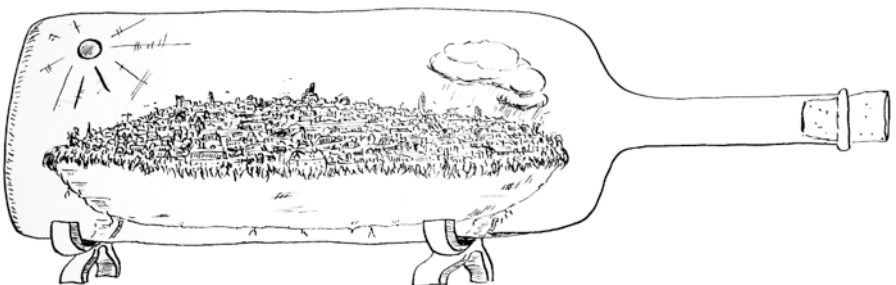
[...]

Luister, Heer, en toon uw genade,
 Heer, kom mij te hulp.
U hebt mijn klacht veranderd in een dans,
 mijn rouwkleed weggenomen, mij in vreugde gehuld.
 Mijn ziel zal voor u zingen en niet zwijgen,
 Heer, mijn God, u wil ik eeuwig loven.
 [cursiveringen wd]

Natuurlijk komen deze verzen uit het religieuze ‘taalspel’ van gelovigen van ruim 2500 jaar geleden. Maar helemaal onherkenbaar zijn ze niet. We herkennen in de woorden ‘overmoed’ en ‘angst’ de overmoed van een naar het schijnt succesvolle combinatie van (neoliberale) markteconomie en digitaal exponentieel versnelde globalisering (globalisering op zich is al een millennia oud gebeuren), en ook het verborgen ongewisse en de pandemie van de angst. Wat ons uit de angst en de ontredde ding kan leiden is het verlangen naar redding, het verlangen om weer te kunnen dansen en zingen. Dankzij een resonantie tussen ‘jij’ en ‘ik’: de ene danser die de andere aansteekt en uitnodigt, kan dit verlangen overgaan in een realiteit.

Terug naar het strand op Kreta. De dans wordt ingezet door één man, die al dansend de ander uitnodigt. Er is geen sprake van dwang of argumentatieve overtuigingskracht. Er gaat een aantrekkelijke werking van de danser uit; als filmkijker voelt ook een houten Klaas als ikzelf een lichte neiging om mee te gaan dansen, om in beweging te komen.

Op het eerste gezicht lijkt het een dwaas gebeuren. Waarom begint de oudere man langzaam een dans? Misschien gewoon omdat het kan? Omdat hij weliswaar in een lastige situatie is gekomen, maar ervaart dat hij vanuit die situatie in beweging kan komen? Zijn houding en beweging drukken uit dat de werkelijkheid open is. Hij start zijn dans niet vanuit een soort eindtijdvisioen, maar vanuit een actief besef van wat de werkelijkheid nu aan mogelijkheden biedt. Is dat niet hoop: realisme in het besef van openheid? Is dat niet een besef dat activeert en aanstekelijk is? In de realiteit – die er ontredde ding en beklagenswaardig uit kan zien, bevinden zich reeds de mogelijkheden om antwoord te geven op het verlangen naar een bevrijdende dans: wij kunnen in beweging komen. ■

De actuele literatuur als bron van hoop

Op 7 december 2020 verschijnt het boek *Affectieve crisis, literair herstel. De romans van de millennial-generatie*, een studie door Hans Demeyer en Sven Vitse op het terrein van de literatuurwetenschap. Het boek presenteert hun jarenlange wetenschappelijk onderzoek naar de manieren waarop jonge Nederlandstalige literaire auteurs in hun romans reflecteren op de vele verstoorde maatschappelijke ontwikkelingen die zij – en wij met hen – ontwaren in ons huidige tijdsgewricht. Demeyer en Vitse stellen in deze studie de fascinerende vraag of – en zo ja, hoe – het in deze romans lukt om voorbij de crisis te geraken en herstel te vinden. Is er voor ons, nu wij op politiek, sociaal en economisch vlak op ons tandvlees lopen, in het werk van deze jonge schrijvers een sprankje hoop te vinden?

Hans Demeyer, universitair docent en onderzoeker Nederlandse en vergelijkende letterkunde aan het University College London en redacteur van het literaire tijdschrift *nY*, en Sven Vitse, universitair docent en onderzoeker moderne Nederlandse letterkunde aan de Universiteit Utrecht, vatten de koe meteen bij de horens wanneer zij de maatschappelijke ‘verstoringen’ op een rij zetten in een intimiderende opsomming: ‘De ecologische crisis van de klimaatverandering, de financiële crisis van het neoliberalisme, de legitimiteitscrisis van de naoorlogse democratie, de identiteitscrisis van de natie, de politieke crisis van het patriarchaat en van het witte imperialisme, en niet te vergeten de affectieve crisis van onthechting en burn-out.’ Nou, daar staan we dan. De auteurs geven toe dat deze crisissen al langer bestaan, maar in westerse democratieën lang onder de oppervlakte bleven. In de romans die zij geselecteerd hebben voor deze studie zien Demeyer en Vitse echter dat dit crisisbewustzijn duidelijk op de voorgrond treedt en zelfs bepalend is.

DE MOGELIJKHEID VAN HERSTEL

De auteurs van de *millennial*-generatie groeiden op tot volwassenen in de eenentwintigste eeuw, in het genoemde complex van maatschappelijke crises. De ervaringen van de gekozen auteurs – ervaringen van maatschappelijke ontwikkelingen vermengd met sociale ervaringen – zijn volgens Demeyer en Vitse herkenbaar en tekenend voor hun generatie en deze periode. Meer bepaald wijzen zij ‘op economische en culturele ontwikkelingen die een verregaande vervreemding hebben gecreëerd en die elk verlangen naar iets anders dan consumptie hebben kortgesloten’. Het probleem is bovendien niet alleen maatschappelijk, maar bevindt zich ook in het individu zelf en uit zich niet zozeer in een gebrek aan idealen maar zelfs – in de woorden van auteur Jeroen Mettes – in ‘een fundamenteel gebrek aan verlangen’. Demeyer en Vitse signaleren dat de gekochte tijd voorbij is en dat deze literaire auteurs niet langer kunnen geloven in het sprookje van groei en sociale vooruitgang en in hun werk een ervaring van impasse voelbaar maken. Nog omineuzer – heel herkenbaar in het licht van lockdowns, thuiswerken, cafésluitingen en *social distancing* – is hun uitspraak ‘Wie op het microniveau van het leven geen verbinding vindt, zal op het macroniveau van samenleving en politiek evenmin aansluiting vinden.’

Veel van de besproken romans beschrijven een zoektocht naar de mogelijkheid van herstel. Demeyer en Vitse verwoorden die mogelijkheid als volgt: ‘Om maatschappelijk engagement mogelijk te maken [...] moet het contact met de werkelijkheid op affectief niveau hersteld worden.’ De auteurs betogen dat in de hedendaagse roman de heersende vraag van affectieve aard is: ‘Hoe kan ik de realiteit (mezelf, de ander, het verleden) voelen en ervaren?’ De romans thematiseren de ervaring en de beleving, en affectieve motieven als verlangen, hechting, zorg en identificatie spelen in de werken een grote rol.

DE AUTEURS

Het voert te ver om in deze korte bespreking de analyses van de literaire werken allemaal de revue te laten passeren, maar wel lijkt het me goed om kort aan te geven op welke auteurs Demeyer en Vitse zich zoal hebben gericht. Immers, zonder de denkwerelden van deze schrijvers geen analyses, en met hun namen kunt u zich een beter beeld vormen van de romans waar het om draait.

Het vertrekpunt van Demeyer en Vitse lag bij een groep Nederlandse auteurs binnen de *millennials* die zich rond het tijdschrift *Das Magazin* en vervolgens rond *Das Mag* Uitgevers verzamelde – de overwegend hoogopgeleide, witte, vaak in Amsterdam wonende auteurs Daan Heerma van Voss,

Joost de Vries, Maartje Wortel, Nina Polak, Niña Weijers en Hanna Bervoets. Dan waren er de *millennials* die geen relatie hebben met *Das Magazin*, zoals Lieke Marsman en Maarten van der Graaff, en auteurs met een migratie-achtergrond zoals Karin Amatmoekrim en Murat Isik. Van hieruit zijn de lijnen doorgetrokken naar Vlaanderen. Het gaat hier om een heterogene groep auteurs die geen groep vormen en niet rond een tijdschrift zijn verzameld. Hier vinden we onder andere Lize Spit, Christophe van Gerrewey, Alicja Gescinska en Koen Sels, en auteurs die toch wat ouder zijn, zoals David Nolens, Jeroen Theunissen en Annelies Verbeke. Een derde groep bestaat uit internationale auteurs die, een uitzondering daargelaten, weerklank vonden in ons taalgebied door vertalingen, besprekingen en lezingen. De meeste auteurs hiervan schrijven in het Engels; de andere gekozen auteurs hebben een Argentijnse, Chileense, Franse, Mexicaanse, en Noorse achtergrond.

IDEOLOGIEKRITIEK EN INTERDISCIPLINARITEIT

Bijzonder interessant, zeker voor dit cahier over de economie van de hoop – en daarom wil ik mij in deze bespreking juist op dit deelonderwerp van de studie richten – is het feit dat Demeyer en Vitse er in hun studie voor gekozen hebben expliciet in te gaan op de effecten van het neoliberalisme. Het is interessant om te zien hoe de auteurs spanningen in de sociaaleconomische en historische context waarin ze ontstaan esthetisch en imaginair verwerken in hun romans. Demeyer en Vitse hanteren een opvallende definitie van het neoliberalisme: ‘neoliberalisme, [...] begrijpen [we] als zowel een verzameling economische maatregelen als een epistemologie die de menselijke subjectiviteit herschikt.’ Opvallend, omdat zij met deze definitie het terrein van de economie koppelen aan dat van de psychologie, en zich daarmee ontworstelen aan het academisch hokjesdenken dat lang binnen veel universiteiten toonaangevend was. Voor Demeyer en Vitse geldt dat het ideologisch proberen te lezen van romans ook inhoudt dat zij verder kijken dan enkel de literatuurtheorie, en dat zij dus ook bijvoorbeeld mediatheorie en politieke theorie in hun verhaal een plek geven.

ENKELE OPVALLENDE PASSAGES

Aan de hand van drie passages uit *Affectieve crisis, literair herstel* wil ik graag illustreren hoe enkele schrijvers op hun eigen manier de neoliberale problematiek verwerken.

De eerste passage behandelt de roman *Efter* (2014) van Hanna Bervoets. In deze ‘speculatieve’ roman toont de auteur ons een maatschappij waarin

het gevoelsleven van de mens economisch wordt uitgebuit: 'Farmaceutische bedrijven verklaren verliefdheid tot een aandoening, een verslaving aan liefde, die met een speciaal daartoe ontwikkeld medicijn behandeld kan worden – een pil met de naam Effer.' Door middel van de techniek van de uitvergroting maakt Bervoets ons krachtig getuige van de moderne neiging om 'gedragspatronen of psychische ervaringen die voorheen als normale variatie of als "deel van het leven" werden beschouwd' te medicaliseren. Demeyer en Vitse vatten het kernpunt krachtig samen wanneer zij schrijven: 'Emoties gaan door deze medicalisering deel uitmaken van een economische transactie.'

Een tweede passage behandelt *De herontdekking van het lichaam* (2016), een essaybundel van Bregje Hofstede, waarin zij de term 'BV Ik' opwerpt: het 'ik' of het 'zelf' dat als een persoonlijk economisch project wordt ingespanssen. Hofstede vertelt in deze bundel hoe het haar plots begon op te vallen dat de activiteiten die je gewoonlijk zou duiden als ontspanning in je vrije tijd, perfect inpasbaar waren in onze arbeidscultuur met haar hoge tempo en de grote prestatiedruk. Wat zich vermomd had als *alternatief* voor de economische logica, bleek juist dienstbaar te zijn aan deze logica.

[...] ik ontdekte dat ik, als ik me heel moe voelde, opknapte van bepaalde yogaposes. Dan ging ik even tien minuten op de grond liggen in zogenoemde lijkhoudingen (savasana), en kon ik weer even vooruit. [...] Kortom: sport, vitamines en meditatie kregen dezelfde rol die suiker en koffie doorgaans spelen, maar dan zogenaamd heel gezond. Ik was René Descartes in een yogaëgging, lekker mindful aan het overwerken.

In de woorden van Demeyer en Vitse: 'Volgens een cynisch mechanisme van culturele toe-eigening worden oude oosterse technieken voor ontspanning en onthechting ingezet als instrumenten om de productiviteit te verhogen.'

De derde passage gaat in op de onttovering en reïficatie ('ding-wording', of beter, 'verdinglijking') van de wereld. Demeyer en Vitse vertellen hoe de wereld in de burgerlijke roman gepresenteerd werd als een middel tot vooruitgang. In plaats van de drager van betekenis te zijn, wordt de wereld zelf, of haar onderdelen, verdinglijkt. De wereld wordt van haar diepere sociale, culturele, symbolische, psychologische betekenissen ontdaan en concreet gemaakt, tot haar materiële kant gereduceerd en gebruikt als gereedschap in een instrumentele, zich opstapelende, kapitalistische realiteit. Dit resulteert in de beleving van fragmentatie en dus verlies van samenhang. Demeyer en Vitse illustreren dat aan de hand van het werk van de Noorse schrijver Karl Ove Knausgård, die volgens hen niet alleen alle kleine dingen

in het dagelijks leven beschrijft, maar daar op zekere manier juist ook aan weet te ontsnappen, namelijk met en door de her(be)toverende werking van de opsomming, die tegelijk zijn ‘verlangen naar de wereld en het pure zijn’ voelbaar maakt. Een ander treffend citaat over de verdinglijking halen Demeyer en Vitse uit de derde roman *Motherhood* (2018) van de Canadese Sheila Heti:

The life I was living felt no different from one of my doll-on-the-shelf lives [...]. I felt I could as easily be living one of those other lives as much as the life that was mine – and that if I was to make the decision to lead one of those lives, it would be as simple as swapping dolls.

DE AFFECTEN UIT HET MOERAS

Tegen het einde van deze studie werpen Demeyer en Vitse de vraag weer op: hoe zich uit het moeras van een onteigende en onttoverende wereld te trekken? Ze beschrijven vijf verschillende affectieve strategieën waarmee de personages in de romans trachten een uitweg te vinden uit de crisis. Deze strategieën worden opgenoemd in oplopende volgorde qua politiseringsgraad:

Het transcendente affect

Met deze strategie proberen de personages zich aan onze historisch en politiek gekleurde werkelijkheid te onttrekken. Zo vinden we in Alicja Gescinska's *Een soort van liefde* en in Bregje Hofstedes *De hemel boven Parijs* bijvoorbeeld de geïdealiseerde, eeuwige liefde: als je die fantastische, krachtige liefde maar bezit, dan zullen alle problemen worden opgelost. En ook de nostalgie is hier te vinden, zoals die naar een grootse, imponerende mannelijkheid in *Oude meesters* van Joost De Vries, of werken de auteurs aan een cultuur-, beschavings- of gemeenschapsideaal dat in een verleden wordt geplaatst, zoals in Jamal Ouariachi's *Een honger* en Joachim Pohlmanns *Een unie van het eigen*.

Het imploderende of in zichzelf verstrikte affect

Met deze strategie wordt de uitweg uit de crisis gezocht in het eigen denken of in de eigen imaginatie: in telkens herhalende denkpatronen, in het zich identificeren met fantasiebeelden, of in het blijven focussen op het probleem: we raken verstrikt in een cirkel van zelfreflectie die altijd maar doorgaat. De affectieve uitweg uit de impasse reproduceert die impasse echter steeds weer opnieuw. Soms weten de personages dat dit de verkeerde strategie is, maar soms ook niet. We vinden dit affect in Christophe Van Gerreways *Op de hoogte*, in de romans van David Nolens en in de identificatie met de thuisloosheid en onthechte identiteit in de romans van Maartje Wortel.

Het virtuele affect

Dit is het meest postmoderne affect. In deze strategie worden de dingen zoals ze zijn (het actuele), of de waarde daarvan, ontkend en wordt juist wel waarde gehecht aan een wereld die zich nog niet gerealiseerd heeft (het virtuele). Zo vind je bij de Amerikaanse dichter Ben Lerner het idee dat bij het schrijven van een gedicht elke *realisatie* van dat gedicht juist het falen is van wat dat gedicht *zou kunnen zijn*. In deze strategie wordt gefocust op het potentieel van verbetering, op de hoop op andere levensvormen, en wordt dan ook een afwachtende houding aangenomen: het zal nog komen. We vinden hier ook wel, een beetje zoals bij Jacques Derrida, een messianisme zonder messias. Voorbeelden hier zijn Koen Sels' *Generator*, Lerner's *Leaving the Atocha Station* en Karl Ove Knausgård's *Vader*.

Het relationele of laterale affect

Als tegenreactie tegen de gevoelde fragmentatie en individualisering, ondernemen de personages middels deze strategie pogingen om kleine vormen van collectiviteit te realiseren door zijdelingse (niet-hiërarchische) relaties te leggen. Het gaat hier om het gevoel van gemeenschap, waarbij die gemeenschap niet langer samenkomt op basis van ideologische gronden, op basis van een blauwdruk, maar wel op basis van de idee dat 'het nu anders moet'. De noties van zorg en vriendschap zijn hierbij cruciaal. Goede voorbeelden van deze strategie zijn te vinden in Sheila Heti's *How Should a Person Be?*, in Maarten Van der Graaffs *Wormen en engelen* en Alejandro Zambra's *Ways of Going Home*.

Het collectieve affect

In de romans waar deze strategie wordt gevolgd, komen de moeilijkere vragen aan bod naar machtsverhoudingen en de ongelijke verdeling van welvaart en kansen. Hier stellen de personages politieke vragen over bijvoorbeeld herverdeling of over onderdrukking. De graad van politisering is hier het sterkst. Dit affect is te vinden in onder meer *Moving Kings* van Joshua Cohen, NW van Zadie Smith, *Het gym* van Karin Amatmoekrim en in het oeuvre van Edouard Louis.

Vaak, zo geven Demeyer en Vitse aan, zijn er verschillende affecten tegelijkertijd in een roman aanwezig.

EEN WEG VOORUIT

Demeyer en Vitse zien met name een weg vooruit in de combinatie van het laterale en collectieve. Een concept dat volgens hen beide strategieën kan verbinden, is 'zorg'. Deze steeds globaler en complexer wordende wereld heeft

volgens hen niet uit te monden in de vandaag zo alom gevoelde affectieve onzekerheid; deze onzekerheid is volgens hen namelijk het effect van het neoliberalisme. Demeyer en Vitse wijzen in dit verband op het boek *State of Insecurity* (2015) van politiek wetenschapper Isabell Lorey, die hierin spreekt in termen van ‘precarisering’ (*precarization*): een term met een politieke dimensie, die de machtsuitoefening aan de kaak stelt die is gebaseerd op de creatie van onveiligheid door onder meer de afbouw van sociale bescherming, de flexibilisering van de arbeidsmarkt en de stijgende woningprijzen.

Demeyer en Vitse zagen deze verschuiving van onveiligheid naar zorg het sterkst in Niña Weijers’ *De consequenties*, een roman waarin een conceptueel kunstwerk voorkomt waarbij de paranoïde vraag ‘wie controleert wie’ omslaat naar de zorgende vraag ‘wie koestert wie’.

WIE KOESTERT WIE

Ja, ‘wie koestert wie’ nog? Is ‘koesteren’ nog mogelijk in tijden van *social distancing* en video calls zonder werkelijk oogcontact? Op deze vraag zou ik graag de Libanese auteur Zeinab Charafeddine antwoord laten geven. Zij moest op 4 augustus 2020 meemaken dat haar appartement, en de appartementen van haar vrienden en familieleden, kapotgescheurd werden door de explosie in de haven, een ongeluk dat het resultaat was van jarenlange corruptie en nalatigheid binnen de openbare instituten van Libanon, en schreef een kort verhaal waar ik twee stukken uit citeer.

Overweldigend verdriet. Roula is in een Canadees ziekenhuis overleden. De vrouw die zoveel liefde gaf, de vrouw die iedereen knuffelde.
Abboota, abboota.

Rania, haar enige kind, mag niet reizen, ze kan haar moeder geen afscheidsknuffel komen geven. Zoals ze haar ook niet uit het hoofd kon praten om niemand te knuffelen in deze coronatijden.

[...]

Ik zeg je niet dat de poorten van de hel wijd werden geopend, dat de schoot van de met gif volgestouwde haven is opengebarsten. Een gruwelijk lawaai, zuigende lucht, zengende hitte, dikke stofwalmen. Daarna stilte.

Rania houdt je foto vast, maar ze hoort de stemmen niet van het reddingsteam. Ik zeg je niet dat Rania niet vanonder het puin wil worden gehaald, enkel en alleen om te zien dat jouw armen haar worden ontnomen, dat ze zowel van haar moeder als van haar vaderland werd beroofd.

Maar wacht even, Roula. De doodswolken splijten open. Terwijl de bloedende, struikelende, hoestende, onder het stof zittende Rania naar de straat wordt gebracht, stuit ze tussen de menigte op de buitenlandse president. Ze heft het hoofd, kijkt hem in de ogen en hij kijkt haar aan. In een moment van herkenning omhelzen ze elkaar.

O, Roula, zie. De buitenlandse president, die geen mondkapje draagt, ondersteunt Rania, het kan hem niet schelen dat hij nat wordt van haar tranen of besmeurd door haar bloed, terwijl zij de levensadem opzuigt die hij in haar borst blaast. Ik zeg je, lieve Roula, ik wil dat je weet dat je ziel en je lichaam naar Beiroet zijn teruggekeerd en dat ze de stad omhelzen.

Ik wou dat je Roula kende, die de corona knuffelde die haar gedood heeft.

Roula vond, in de woorden van Demeyer en Vitse, verbinding op het micro-niveau van het leven, en zo hoop ik dat haar maker, Zeinab Charafeddine, die nu zo teleurgesteld is in de politici van haar land, met dit personage in haar hoofd op het macroniveau van samenleving en politiek ook weer aansluiting zal vinden.

Dit korte verhaal wordt binnenkort door PEN Vlaanderen gepubliceerd in een bundel korte verhalen naar aanleiding van de coronacrisis, de crisis die alle voornoemde crises tot een triest hoogtepunt brengt. En er zijn meer literaire publicaties op komst die de jongste crises als onderwerp hebben. *Zwemlessen voor later* (Uitgeverij Vrijdag) is een binnenkort verschijnende bundel klimaatpoëzie: niet alleen een noodkreet voor de aarde, maar ook een ode aan de natuur én een pleidooi voor omwenteling. En dan verschijnt ook nog de bloemlezing *We zouden naar zee gaan*: een broos-mooie gedichtenapotheek met vijftig gedichten van dichters die tijdens de eerste lockdown van maart 2020 telefoondienst voor eenzame poëzieliefhebbers hadden als 'Dichters van wacht', met vijf telefoonverhalen van Jelle Van Riet.

Als hier geen collectieve, laterale, zorgzame hoop uit spreekt ... ■

HANS DEMEYER & SVEN VITSE, *Affectieve crisis, literair herstel. De romans van de millennial-generatie*, Amsterdam University Press, 25,99 euro, 336 blz., ISBN 9789463726917.

¶ Het verhaal van Zeinab Charafeddine werd uit het Engels naar het Nederlands vertaald door Katelijne De Vuyst en verschijnt in het boekje *Vaak heb ik geprobeerd geen zee te zijn*, uitgegeven door PEN Vlaanderen, 2020.

Ludo Abicht studeerde aan het Xaveriuscollege in Borgerhout. Hij werd gevormd als jezuïet van 1954 tot 1961. Hij studeerde filosofie en literatuur in Gent, Nijmegen en Tübingen en behaalde zijn doctoraat aan de University of Cincinnati, Ohio, waarna hij doceerde aan de universiteiten van Antioch en Berkeley tot 1984. Hij is auteur van boeken en essays over het Jodendom, het Midden-Oosten, ethiek en interculturele problemen. Zijn meest recente boek is *De eeuwige kop van Jood*. Ludo werkt momenteel aan een boek met de werktitel *Anarchisme toen en nu* (2021). Hij is lid van de redactie van *Streven Vrijplaats*.

Harriët Bergman promoveert aan de Universiteit Antwerpen op de politieke emoties die klimaatverandering teweegbrengen. Ze combineert inzichten uit *critical race theory* en feministische filosofie met klimaatrechtvaardigheid. Ze studeerde aan de Universiteit van Amsterdam en de San Francisco State University. Soms verbindt ze de theorie met de praktijk bij diverse klimaatrechtvaardigheidsactiegroepen.

Luk Bouckaert is emeritus hoogleraar filosofie en economie aan de KU Leuven. Hij is filosoof en econoom van vorming. Hij startte in 1987 met enkele collega's het interdisciplinaire Centrum voor Economie en Ethiek te Leuven en in 2000 stichtte hij het SPES-forum, een lokaal en internationaal netwerk dat zich inzet voor spirituele herbronning in het economisch en sociaal leven. Het project Economie van de Hoop is daar een toepassing van. Zijn publicaties situeren zich op het domein van ethiek, bedrijfsfilosofie en spiritualiteit. Recente publicaties: *Kies voor Hoop*. *Hoe spiritualiteit de economie verandert* (Garant, 2017) en de dichtbundel *Regenboog na diep verdriet*. *Rouwen om een geliefde* (Halewijn, 2020).

Marlies De Munck is cultuurfilosofe. Ze is als docent verbonden aan het Departement Wijsbegeerte van de Universiteit Antwerpen en aan het KASK & Conservatorium in Gent. De Munck schrijft regelmatig opiniebijdragen en is auteur van essays als *Waarom Chopin de regen niet wilde horen* en *De vlucht van de nachtegaal*. Een filosofisch pleidooi voor de muzikant. Recent publiceerde ze *Nabijheid*. *Kunst en onderwijs na COVID-19*.

Sabine Denis is docent Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen aan de Louvain School of Management en auteur van het boek *Value²: Ondernemen voor de samenleving: winst voor duurzaam welzijn* (2014). Zij is tevens afgevaardigd bestuurder van de vzw SPES-Forum (Spiritualiteit in de economie en samenleving) en heeft recent een Master in ecologie en spiritualiteit behaald aan het Schumacher College in Engeland. Haar interesse gaat uit naar het verzoenen van ecologie, spiritualiteit en economie.

Wil Derkse, oblaat van de benedictijner Sint Willibrordsabdij, werkte eerst als leraar scheikunde en vervolgens als hoogleraar wijsbegeerte en academisch directeur bij de Radboudstichting (nu Stichting Thomas More), de TU Eindhoven, de Radboud Universiteit en de Open Universiteit. Vanuit zijn huidige woonplaats Hamburg is hij actief als gastdocent en schrijver, en als partner van BenedictWise, een programma voor leiderschap, benedictijnse spiritualiteit en bezinning. Hij is lid van de redactieraad van *Streven Vrijplaats*.

Bart De Smet is voorzitter van de Raad van Bestuur van Ageas. Voordien was hij gedurende elf jaar CEO van deze Belgische beursgenoteerde verzekeringsgroep actief in Europa & Azië. Daarnaast is Bart De Smet voorzitter van werkgeversfederatie VBO en geëngageerd in verschillende verenigingen zoals Etion, De Warande, YouthStart en Guberna. Bart De Smet werd in 1957 in Leuven geboren, is gehuwd en vader van twee kinderen en trotse grootvader van twee kleinkinderen. Hij behaalde een diploma in de wiskunde, actuariële wetenschappen en een postgraduaat in business management.

Gerrit De Vylder is historicus en econoom, en eredoctoraat aan de KU Leuven, Campus Antwerpen, waar hij onder meer Geschiedenis van het Economische Denken, Sociaal-Economische Geschiedenis, International Political Economy en Cross Cultural Negotiations doceerde. Eerder was hij als assistent verbonden aan Tilburg University waar hij zijn doctoraat behaalde. Als gastdocent en evaluator van ontwikkelingsprojecten was hij ook betrokken bij universiteiten en organisaties over de hele wereld (o.a. in India, Sri Lanka, Bangladesh, Nepal, Singapore, Indonesië, China, Polen, Oekraïne, Portugal en Ethiopië). Zijn onderzoek richtte zich op bedrijfs- en economische geschiedenis, de geschiedenis en filosofie van India, en recenter, op de relatie tussen sociaaleconomisch denken, filosofie en spiritualiteit, vanuit een multicultureel perspectief.

Annemarie Estor is onafhankelijk, interdisciplinair onderzoeker. Zij doceerde aan de Universiteit Leiden op een proefschrift over natuurwetenschappelijke ideeën in de romans van de hedendaagse Britse schrijfster Jeanette Winterson. Zij stond bijna een decennium lang in voor de redactie van de teksten in *Streven* en is nu freelance redacteur onderzoek & beleid onder de vlag van 'De zinnenwinkel'. Zij is redactielid bij *Streven Vrijplaats* en is ook actief als dichter.

Jochanan Eynikel is businessfilosoof in de denktank van het Belgische ondernemersforum ETION. Hij werkt er als auteur en spreker op het raakvlak van ethiek, economie en zingeving en begeleidt organisaties in waardengedreven ondernemerschap. Van opleiding is Jochanan master in de wijsbegeerte en master in de journalistiek. Tot 2013 stond hij mee aan het roer van SPES, het forum voor Spiritualiteit in Economie en Samenleving. In maart 2020 verscheen zijn tweede boek, *Check-In*, over zingeving in werk en economie (LannooCampus).

Thomas Leysen is ondernemer en voorzitter van de raden van bestuur van Mediahuis, Umicore en de Koning Boudewijnstichting. Hij heeft net afscheid genomen van het voorzitterschap van de KBC Groep.

Anthony Longo studeerde wijsbegeerte aan de Universiteit Antwerpen. Hij combineerde zijn studieloopbaan met verschillende mandaten als studentenvertegenwoordiger, waarvan twee jaar als voorzitter van de Studentenraad Universiteit Antwerpen en een jaar als voorzitter van de Student Forum van YUFE (Young Universities for the Future of Europe). Hij is momenteel op studieverblijf aan het Departement Digital Humanities, King's College London, waar hij een doctoraatsproject voorbereidt over de transformatie van de publieke sfeer in de digitale samenleving.

Jolien Noels stuurde Toegepaste Economische Wetenschappen aan de Universiteit van Antwerpen en klimaat economie aan de London School of Economics. Ze heeft twee jaar onderzoek gedaan rond klimaat economie aan het Grantham Research Institute en werkt nu voor de OESO.

Hendrik Opdebeeck is als emeritus hoogleraar filosofie en economie verbonden aan de faculteiten Economie en Wijsbegeerte van de Universiteit Antwerpen. Hij is medeoprichter van het actief-pluralistisch SPES-forum voor zingeving in de economie en de samenleving. De impact en de cultuurfilosofische achtergrond van de globalisering staan centraal in zijn internationale publicaties. Bij Pelckmans verscheen dit jaar het derde deel van zijn trilogie over zingeving in respectievelijk economie, technologie en ecologie. Opdebeeck is oprichter van de Trends Leerstoel Economie van de Hoop.

Charles Péguy (1873–1914) was een Franse schrijver, dichter en essayist. Hij sneuvelde in de Eerste Slag bij de Marne. In de begintijd van zijn studie (1894) zwoer Péguy het katholieke geloof af. Hij werd socialist en was voor een universele socialistische republiek.

Roy Straver is filosoof en directeur van Drawdown Europe. Als zelfstandig ondernemer is hij onder meer actief binnen de Climate Cleanup Foundation gericht op het omkeren van het klimaatprobleem en het herstellen van de CO₂-balans.

René ten Bos is hoogleraar filosofie aan de Radboud Universiteit in Nijmegen en tevens Dean van Radboud Honours Academy aldaar. Van 2017 tot 2019 was hij Denker des Vaderlands in Nederland. Hij is ook bekend als columnist van *Het Financieele Dagblad*, *Filosofie Magazine* en *I-Filosofie*. Hij is de auteur van onder meer *Extinctie* (2019) en *De coronastorm* (2020). In 2021 verschijnt bij Uitgeverij Boom van zijn hand: *Meteosofie*.

Frans Van Bladel SJ (1922–2010) trad in 1940 toe tot de jezuïetenorde. Hij was twee jaar poësisleraar aan het Sint-Jan Berchmanscollege, waarna hij begon aan een doctoraatstraject. Zijn proefschrift over Franz Kafka werd echter nooit voltooid omdat hij in 1957 hoofdredacteur werd van *Streven*. Beïnvloed door de secularisatie richtte Van Bladel zich hier op het zoeken van God in het profane: niet langer in de kerk of in de godsdienst. *Streven* speelde onder zijn leiding – gekenmerkt door sociale bewogenheid, een openheid naar de wereld en een maatschappelijke inslag – een belangrijke rol bij de introductie van de bevrijdingstheologie in ons taalgebied. Van Bladels stem is nog altijd te horen in *Streven Vrijplaats*, de digitale versie van *Streven*.

Guido Vanheeswijck is hoogleraar aan het departement Wijsbegeerte van de Universiteit Antwerpen en deeltijds hoogleraar aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de Katholieke Universiteit Leuven. Hij schreef vele boeken over Robin Collingwood, René Girard en Charles Taylor; enkele recente boeken zijn *De draad van Penelope: Europa tussen ironie en waarheid* (2016) en *Onbeminde gelovigen* (2020). Hij is lid van de redactieraad van *Streven Vrijplaats*.

Ingrid Verduyn is CEO van het coöperatief rekruteringsbureau WaW, gevestigd in verschillende steden in Vlaanderen. Zij is lid van de Raad van Bestuur van SPES (forum voor hoop en zingeving in economie en samenleving).

Andrew Winnick is emeritus professor economie en statistiek aan de California State University in Los Angeles. Hij studeerde economie en wiskunde aan de University of California Berkeley en aan de University van Madison-Wisconsin. Sinds 1971 was hij verbonden aan diverse universiteiten, onder andere aan de University of California-Santa Barbara, aan Central State University, Ohio en aan de Schiller International University, Heidelberg, Duitsland. Hij richtte zich er onder meer op vergelijkende Europese systemen en op de studie van sociale problemen. Winnick is tevens voorzitter van het American Institute for Progressive Democracy.

COLOFON

Dit is een eenmalige uitgave van de **Trends Leerstoel Economie van de Hoop**, de redactie van *Streven Vrijplaats* en UCSIA.

AD-HOC REDACTIE Guido Vanheeswijck
Nynke van Uffelen
Hendrik Opdebeeck
Gilke Gunst
Annemarie Estor
Wil Derkse
Brecht Daneels
Ludo Abicht

TEKSTREDACTIE Annemarie Estor, De zinnenwinkel | www.zinnenwinkel.be

ILLUSTRATIES Geert Hellings

VORMGEVING Frederik Hulstaert, Antwerpen

DRUKKERIJ Roularta Printing

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER Herman Simissen | *Streven Vrijplaats*
p/a Prinsstraat 14 · BE-2000 Antwerpen

OVER DE LEERSTOEL De **Trends Leerstoel Economie van de Hoop** (Universiteit Antwerpen) wil werk maken van een sociale, ecologische en zinvolle economie. Het realiseren van een optimaler evenwicht tussen economie, technologie, ecologie en maatschappij staat hierbij centraal.

POSTADRES Leerstoel Economie van de Hoop
Prinsstraat 14
BE-2000 Antwerpen

E-MAIL brecht.daneels@uantwerpen.be

WEBSITE www.uantwerpen.be/economie-van-de-hoop

OVER STREVEN VRIJPLAATS Het 86 jaar oude cultureel maatschappelijk tijdschrift *Streven* is begin 2020 noodgedwongen online moeten gaan door het wegvallen van subsidies. U kunt *Streven Vrijplaats* ondersteunen door overboeking van een vrij bedrag op rekeningnummer IBAN: BE1473607728083 | BIC: KREDBEBB

E-MAIL streventijdschrift.be/contact

WEBSITE www.streventijdschrift.be

COPYRIGHT © *Streven Vrijplaats* & de auteurs · 2020
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze – hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier – zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

IN SAMENWERKING MET

OPROEP

HEBT U ZIN OM
SAMEN MET **O**NS
VERDER NA TE DENKEN **O**VER EN TE WERKEN AAN
EEN ECONOMIE VAN DE HOOP **P**?

Wat trof u in deze publicatie het meest?

Hebt u wellicht **een concreet voorstel?**

reageren kan via

www.uantwerpen.be/economie-van-de-hoop

streven vrijplaats